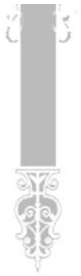

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	20
'Aho	Tusite, 21 Mē 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula 'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (MEIDECC)	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Lord Fohe Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
20/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O
TONGA**

**'Aho: Tusite 21 Mē 2024
Taimi: 10:00am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	4.1	<u>NGAAHI LIPOOTI:</u> Lipooti Fika 1/2024: Komiti Fili 'a e Fale Aleá ki he Tali 'o e Tō Folofola Huufi mei he Taloni 024 2
Fika 05		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Tohi fakahuū ‘aki mai Lipooti Fika 1/2024 Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá 2024.....	9
Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ki he Tali ‘o e Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá 2024	10
2. OLA ‘O E NGĀUE ‘A E KŌMITÍ	11
Tohi Tali Fakalūkufua ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá, ‘aho 16 ‘o Mē 2024	11
Lipooti Fakamatala Ngāue ‘a e Fale Alea ki he ta’u faka-Fale Alea 2023/2024	12
Fakamā’opo’opo mo e ngaahi Fokotu’u.....	12
Tohi Tali Fakalūkufua Fakangaanga	13
Tokanga ke toe fakalelei’i ange Tali Folofola ke tali fakahangatonu ki he ngaahi fehu’i mei he Folofola Huufi	14
Poupou ke kakato pea hangatonu ‘a e tali ‘oku fakahoko ‘i he Tali Folofola.....	16
Fehu’ia founa angamaheni fakahoko e Tali Folofola.....	17
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ki he founa angamaheni Tali e Tō Folofola	17
Poupou ke tali ‘a e Tohi Tali mei he Komiti	18
Tokanga ‘oku taliui mai ‘a e Pule’angá ki he Fale Alea.....	19
Fokotu’u ‘omai ‘e he Pule’anga ‘enau tali ke ‘ave fakataha mo e Tali ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e ngaahi fehu’i mei he Tō Folofola	21
Tokanga ki he ngaahi fehu’i na’e tokanga ki ai Tu’i ‘i he Folofola Tāpuni e Fale Alea.....	21
Taukave Pule’anga ‘oku fakahoko e ngāue ‘a e fonuá mo e Pule’angá fakatatau ki he Laó22 Fokotu’u Tongatapu 7 ke fakamālohia mafi e Fale Aleá ke lava Pule’angá taliui kakato mai ki ai.....	22
Fokotu’u ke fakatokanga’i ‘e he Fale Alea ‘oku taliui Pule’anga ki he kakai na’a nau fili mai kinautolu ki Fale Alea	27
Tokanga hangē ‘oku mohe ngaahi kupu ‘oku ne siofi mo vakavakai’i ngāue ‘a e Pule’anga	27
Fakamanatu mei he Pule’anga ko ‘enau ngaue ‘oku fai ‘o fakatatau ki he Lao/Tu’utu’uni Ngāue	27
Fakamamafa’i ‘e he Seá ko e kongá ‘uluaki Tō Folofolá ko e fakamanatu mai ki Fale Alea ‘a honau fatongía.....	28
Tokanga Sea ki he founa ke tali ‘aki e aofangatuku ‘o e Tohi Tali	28

Fokotu'u ke 'omai taimi tonu 'e he Pule'anga ki Fale Alea 'enau ngaahi Lipooti Fakata'u	29
Fokotu'u Ha'apai 13 ke tali 'a e Tali Folofola fakahū ange mei he Komiti.....	32
Tokanga 'oku mahu'inga ke tali 'isiu fekau'aki mo e fatongia Pule'anga ke 'oua fakalele pisinisi	32
Fakatonutonu mei he Pule'anga 'oku kaunga lelei fokotu'u Kautaha Lulutaí ki he kakai 'o e fonuú.....	33
Kole Tongatapu 7 ki he Pule'anga ke tuku 'enau lohiaki'i 'a e Fale Alea	34
Taukave mei he Pule'anga 'atā pe ki he sekitoa taautaha ke tohi ange ke fakalele Kautaha Lulutai	34
Tui Tongatapu 1 kuo fe'unga ngāue Komiti ki he Tali Folofolá kae hoko atu ngāue Fale Alea	35
Fokotu'u kuo ngali mā'opo'opo tali ki he ngaahi fehu'I na'e fai ki ai tokanga kae tali ā 'a e Tali Folofola	36
Tokanga Tongatapu 4 ke fakapapau'i 'oku fakamaatoato 'a e tukupā ki he ngaahi tali fekau'aki mo e faito'o konatapu.....	36
Fehu'ia tu'u 'a e faka'uhinga fo'i lea "ala folaú" 'i he Tali Folofola	36
Tali & faka'uhinga Tongatapu 10 ki he ngāue'aki fo'i lea "ala folau"	37
Tokanga ki he fakalea ngāue'aki kupu'i lea Matafi Tonga ho Finangaló na'a ngālulululu pē malomaloa'a.....	37
Tali Tongatapu ki he tokanga fakalea "Matafi Tonga ho Finangaló na'a ngālulululu pē malomaloa'a"	37
Tokanga Pule'anga ki he ngaue'aki 'o e lea faingofua ke lava 'o liliu ke 'inasi ai hotau kāinga mei muli.....	38
Fokotu'u Tongatapu 5 ke tākaki ki he Tali Folofola	40
Fakatonutonu 'a Tongatapu 4 ki he Tali Folofola	40
Lolotonga ngāue Pule'anga ki he ngaahi fiema'u na'e fakahoko mai 'i he fakatau folofola mo e Tu'i	41
Fokotu'u Tongatapu 7 ke fakakau ki he Tali Folofola	41
Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u 'a Tongatapu 7	42
Fokotu'u Tongatapu 5 ke faka'asi he Tali Folofola 'oku faka'atā Pule'anga ha ni'ihī mei tu'a ke fakalele 'a e Lulutai.....	42
Fakatonutonu ki he faka'atā Pule'anga fakatau 'inasi he Kautaha Lulutai.....	43
Fokotu'u Pule'anga fekau'aki mo e fakalea ki he faka'atā fakatau 'inasi he Lulutai 'i he fokotu'u meia Tongatapu 5.....	45
Tokanga 'oku kehe fakalea ki he Tali Folofola mei he fakamatala Palēmīa he fakataha mo e kau faiongoongo 'oku faka'atā ki ha taha ke fakalele Lulutai	46
Tokanga Ha'apai 13 ki he konga he Tali Folofola hangē 'oku fakamatatu'a ke fakakau ai	47
Fakafoki Minisita Pa'anga 'ene fokotu'u.....	48

Tokanga Pule'anga ki he Fokotu'u 'Eua 11 koe'uhi ke tau'atāina 'Ateni Seniale ke fai 'ene ngāue	49
Fokotu'u 'Eua 11 fekau 'aki mo e tōmui tu'unga 'i ai ngāue Fale Alea ke fakafepaki'i faito'o konatapu.....	51
Pāloti 'o 'ikai tali fokotu'u 'a 'Eua 11 ke fakahū konga fekau'aki mo e kole fakamolemole	52
Pāloti 'o tali 'a e Lipooti e Komiti, Tohi Tali Folofola & ngaahi fakatonutonu.....	53
Toko 2 fili he 'Eiki Sea ke 'ave Tali Folofola ki he Tu'i.....	53
Toloi fanongonongo 'a e Fale.....	54
Kelesi.....	54

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 21 Mē 2024

Taimi: 1000 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 ke tataki mai e lotu e pongipongi ní.

Lotu

(Na’e tataki ‘a e lotu ‘o e pongipongi ní ‘e he Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 4, Mateni Tapueluelu.) ...

<001>

Taimi: 1005-1010

... (Kei hoko atu pē lotú.) ...

<001>

Taimi: 1010-1015

‘Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ko e ‘aho Tūsite 21 ‘o Mē 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmiká mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā ‘o e Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea ka u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Nuku. ...

<001>

Taimi: 1015-1020

Poaki

Kalake Tēpile: ... Ko e poaki ‘oku ma’u hení, poaki mai e 'Eiki Palēmiá, poaki mo e 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki Fakalakalaka Faka’ekonōmika mo e Takimamatá, poaki mai mo e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí, poaki pea mo e 'Eiki Minisitā Mo'uí. Ma’u foki mo e poaki Hou’eiki Nōpele ko ení ‘a Nōpele Tu’ivakanō, Nōpele Tu’ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana pea mo Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hono uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku ne me’a tōmui mai pē 'Eiki Sea. Mālō ‘aupito.

Me’a ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tongá Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuiní, Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó, ‘Eiki Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpelé pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Mālō homou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki.

Ko ‘etau ‘asenitá ena ‘oku hā atu ‘oku taha pē fakatatau ki he ‘etau Tu’utu’uni. Mu’omu’a e Lipooti Fika 1/2024 mei he Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ki he Tali ‘o e Tō Folofola Huufi mei he Taloní ‘a ia na’e fakahoko ‘i he uike kuo ‘osí he Tu’apulelulú. Hangē pē ko ‘etau Tohi Māhiná ngāué ‘oku fokotu’u ai ke fakataha e Falé ‘i he uiké ni pea tau toki hoko atu ‘i he ‘aho 4 ‘o Suné hili e ‘aho mālōlō e ‘aho 3. Kae ‘uluaki fakahoko e ngāue ko ení Hou’eiki, te u kole ki he kalaké ke lau mai e tohi ‘oku fakahū mai ‘aki e lipooti mei he Komiti Filí ‘a ia na’e fakakakato ‘enau ngāué he Falaité pea mo e uike ‘eni kuo ‘osí.

Tohi fakahuū ‘aki mai Lipooti Fika 1/2024 Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá 2024

Kalake Tēpile:

Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ki he Tali ‘o e Tō Folofola mei he Taloní 2024

‘Aho 20 ‘o Mē 2024

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga.

Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá,

RE: Lipooti Fika 1/2024 ‘a e Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ki he Tali ‘o e Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá 2024

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Fika 1/2024 ‘a e Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ki he Tali ‘a e Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá 2024 ‘a ia na’e fokotu’u ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 9 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tongá.

Kuo maau e ngāue ‘a e Komiti pea ‘oku ou fakahū atu ia ke me‘a ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o e Tongá mo fakahoko ha tu‘utu‘uni aofangatuku ki ai.

Faka’apa’apa atu,

.....
Lord Fakafanua
Sea

Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ki he Tali ‘o e Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá 2024

Eiki Sea: Kātaki ‘o lau kakato mai e lipootí.

Kalake Tēpile: Tau hoko atu he peesi 2, konga ‘uluakí ko e Talateú.

‘Oku fakahoko atu ‘i he Lipooti Fika 1/2024 ‘a e ngāue ‘a e Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ki he Tali ‘o e Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá Mei He Taloní 2024 (“Komiti”) ‘a ia na’e fokotu‘u ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘o fakatatau ki he kupu 9 ‘o e Ngaahi Tu‘utu‘uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tongá (“Tohi Tu‘utu‘uni”). ‘Oku fakafatongia‘aki ‘a e Kōmití hono fa‘u ‘a e Tali ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá ‘e he ‘Ene ‘Afió ‘i he ‘aho 16 ‘o Mē 2024.
...

<001>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tepile: (hoko atu ‘a e lau ...) Ko e Hou’eiki Mēmipa eni ‘o e komiti,

Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘eni ‘o e Kōmití:

1. Lord Fakafanua (Sea)
2. HSH Pilinisi Kalaniuvalu-Fotofili
3. Lord Tu‘ivakanō
4. Hon. Hu‘akavameiliku
5. Hon. Dr. Viliami Latu
6. Hon. Dr. Siale ‘Akau‘ola
7. Hon. Paula Piveni Piukala
8. Hon. Kapelieli Lanumata
9. Hon. Dr. Mo‘ale ‘Otunuku

Mēmipa Talifaki:

10. Lord Tu‘iha‘angana
11. Hon. Fekita ‘Utoikamanu
12. Hon. Vātau Hui

2. OLA ‘O E NGĀUE ‘A E KŌMITÍ

2.1 Ngāue ‘a e Kōmití

Na‘e fakahoko ‘a e fakataha ‘a e Kōmití, ‘i he ‘aho 17 ‘o Mē 2024 ke fakahoko ‘a e fatongia ko hono fatu ‘a e tali ki he Tō Folofolá mei he Taloní ‘i hono huufi ‘e he ‘Ene ‘Afíó ‘a e Fale Aleá ki he ta‘u faka-Fale Alea 2024. Ko e Tō Folofola Huufi ‘o ‘oatu ia ‘i he Fakalahi 1 (peesi 5 – 7).

Na‘e muimui ‘a e Kōmití ki he founga ngāue kuo ngāue‘aki mai ‘e he ngaahi Kōmiti Fili kimu‘a ai, ‘o kamata mei he 2021, ‘a ia ko hono fa‘u ‘o e:

1. Tohi Tali Fakalūkufua ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá ‘i he ‘aho 16 ‘o Mē 2024
2. Lipooti Fakamatala ‘o e Ngāue ‘a e Fale Alea ki he ta‘u faka-Fale Alea 2023/2024.

Tohi Tali Fakalūkufua ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá, ‘aho 16 ‘o Mē 2024

2.1.1. Tohi Tali Fakalūkufua ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá, ‘aho 16 ‘o Mē 2024

Na‘e ngāue ‘a e Kōmití ki hono fa‘u ‘o e Tohi Tali Fakalūkufua ki he Tō Folofola mei he Taloní ‘i hono huufi ‘o e Fale Aleá ‘i he ‘aho 16 ‘o Mē 2024.

Na‘e ‘i ai ‘a e tokanga pe ko e ngāue ‘a e Kōmití ‘oku kau ki ai mo hono tali ‘o e Tō Folofola ‘i hono tāpuni ‘o e Fale Aleá ‘i he ‘aho 2 ‘o Mē 2024, ‘o ‘ikai ngata pe ‘i he tali ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá ‘i he ‘aho 16 ‘o Mē 2024. Na‘e makatu‘unga ‘a e tokanga ko ‘ení koe‘uhi ko e vakai ki he Vahe 2 ‘o e Tohi Tu‘utu‘uní: Huufi Kamata mo e Huufi Tuku ‘a e Fale Aleá. Na‘e ‘i ai ‘a e fokotu‘u ke fakakau atu mo ha tali ki he Tō Folofola ‘i hono Tāpuni ‘o e Fale Aleá koe‘uhi ‘oku fehokotaki mo e Tō Folofola Huufi pea na‘e ‘i ai foki mo e ngaahi fehu‘i ‘i he Tō Folofola Tāpuni ‘o e Fale Aleá.

‘I hono alea‘i ‘e he Kōmití, ‘oku fakatefito ‘a e ngāue ‘a e Kōmití ki hono fa‘u ‘a e Tohi Tali Fakalūkufua ki he Tō Folofola Huufi mei he Taloní, ‘o fakatatau ki he ngaahi founga ngāue ‘i he Vahe 2 ‘o e Tohi Tu‘utu‘uní (Tu‘utu‘uní 8 – 14) pea mo e muimui ki he ngaahi founga ngāue na‘e ‘osi ngāue‘aki mai ‘e he Fale Aleá. ‘I he taimi tatau, ‘e fakahū atu foki mo e Lipooti ‘o e Fakamatala Ngāue ‘a e Fale Aleá ‘o makatu‘unga ‘i he ngaahi ngāue na‘e lava ‘o fakahoko ‘e he Fale Aleá ki he ngaahi kaveinga ‘i he Tō Folofola Huufi ‘i he ‘aho 1 ‘o Sune 2023 pea ‘oku ‘osi kau pe ‘i loto ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá ‘o fekau‘aki mo e ngaahi kaveinga ‘i he Tō Folofola ‘i hono tāpuni ‘o e Fale Aleá (2 ‘o Mē 2024).

Neongo iá, na‘e felotoi ‘a e Kōmití ke fakakau atu ‘i he Tohi Tali Fakalūkufuá ha tali ki he Tō Folofola ‘i hono tāpuni ‘o e Fale Aleá, ke mahino pē ‘a e ngaahi ngāue na‘e ‘osi kamata‘i mai ‘e he Fale Aleá ‘o fekau‘aki mo e ngaahi kaveinga ‘i he Tō Folofola ko iá. ‘Oku kau ki ai ‘a e ngaahi kaveinga ki he ongo komiti fili ke vakavakai‘i ‘a e mafai pule mo e fakahoko fatongia ‘a e Kautaha Lulutaí mo e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá pea mo e pa‘anga na‘e vahe‘i ‘i he patiseti ‘o e ta‘u fakapa‘anga kuo ‘osí (2023/24) ki he ngāue ‘a e Komisiona ki hono Fakafepaki‘i ‘o e Ta‘efaitotonú.

Na'e fakatokanga 'i foki 'e he Kōmití 'a e ngaahi kaveinga na'e langimama 'o ki ai 'a 'Ene 'Afió 'i he Tō Folofola Huufi ke ne tataki 'a e ngaahi ngāue 'a e Fale Aleá ki he ta'u faka-Fale Alea 2024/2025. 'Oku kau ki ai 'a e kaveinga 'o hono ta'ofi 'o e mafola 'a e faito 'o konatapu mo e ngaahi pole 'o e lahiange 'a e folau 'a e kakai 'o e fonuá 'i he ngaahi polokalama ngāue ki tu'apule'angá.

Lipooti Fakamatala Ngāue 'a e Fale Alea ki he ta'u faka-Fale Alea 2023/2024

2.1.2. Lipooti Fakamatala 'o e Ngāue 'a e Fale Alea ki he ta'u faka-Fale Alea 2023/2024.

Ko e lipooti eni 'a e ...

<002>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile : .. Fale Alea ki he ta'u Faka-Fale Alea 2023/2024. Ko e lipooti eni ki he ngaahi ngāue 'a e Fale Aleá 'i he vaha'a taimi 'o e 'aho 1 'o Sune 2023 - 'aho 2 'o Mē 2024. 'Oku lipooti ai 'a e ngaahi ngāue na'e lavá 'o fakatatau ki he ngaahi kaveinga 'i he Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea 'i he 'aho 01 'o Sune 2023. Ako, Mo'ui Lelei, 'Ekonōmika 'o e Fonua, Malu 'a e Fonua, Melino mo e Tauhi 'o e Vā mo e Ngaahi Fonua Muli, Uesia he Taú, Pole Fakalilifu 'o e Faito'o konatapu, Mahu'inga 'o e Uafu mo e Mala'evakapuna, Totongi Mo'ua, Tauhi 'o e Vā Mahu'inga tahá mo e Kakai 'o e Fonuá.

'Oku 'oatu 'i he Tēpile tahá 'a e ngaahi Fakalahi ki he lipooti ni 'o kau ai 'a e Tō Folofola Huufi mei he Taloní mo e tatau Fakaangaanga 'o e ngāue 'a e Komiti ke tu'utu'uni aofangatuku ki ai 'a e Fale Alea.

Peesi 4 - Tēpile 1 - Ngaahi Ngāue 'a e Komiti ke fakalahi ki he lipooti ni.

Fakalahi 1 peesi 5 - 7 Tō Folofola Huufi mei he Taloni 'i he 'aho 16 'o Mē, 2024.

Fakalahi 2 peesi 8 - 9. Ko e tohi tali fakalūkufua. Ko e tohi tali eni 'a e Fale Alea ki he Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea 2023/2024 'o fakatatau ki he ngaahi kaveinga 'i he Tō Folofola Huufi he 'aho, 'o Sune 2023.

Fakamā'opo'opo mo e ngaahi Fokotu'u

3. Fakama'opo'opo mo e ngaahi Fokotu'u: Kuo kakato 'a e ngāue 'a e Komiti ni ki hono fatu 'o e tali 'a e Fale Alea 'o Tongá ki he Tō Folofola Huufi mei he Taloní pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fokotu'u ko eni.

Fokotu'u 1 : Ke tali 'a e Lipooti Fika 1/2024 Komiti Fili 'a e Fale Alea ki he Tali 'a e Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea 2024.

2. Ke tali 'a e Tohi Tali Fakalūkufua ki he Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea 'i he 'aho 16 'o Mē 2024, 'a ia 'oku 'i he Fakalahi 2 peesi 8 - 9.

3. Ke tali 'a e Lipooti Fakamatala 'o e Ngāue 'a e Fale Alea 'o Tongá ki he ta'u Faka-Fale Alea 2023/2024 peesi 10.

4. Ke lipooti atu ki he ‘Ene ‘Afió ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá ‘i he ta’u Faka-Fale Alea 2024/2025 ke kakato ‘a e ta’u Faka-Fale Alea 2024/2025. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke lau mai e tohi Fakalahi 2 Tohi Tali Fakalūkufua Fakaangaanga.

Tohi Tali Fakalūkufua Fakangaanga

Kalake Tēpile : Fakalahi 2 Tohi Tali Fakalūkufua Fakangaanga.

‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Sea Fale Alea
‘Aho 20 Mē, 2024.

Kingi Tupou VI
Ko e Tu’i ‘o e ‘Otu Tonga
Palasi Faka-Tu’i
Nuku’alofa.
‘E Ho’o ‘Afió,

‘Oku mau fakafeta’i ki he 'Otua Mafimafi 'i he'ene fakalakoifua lelei ‘a e ‘Afiona ko e Tu’i ‘o e ‘Otu Tonga.

‘Oku mau hūfanga atu ‘i he talamalu kakato Ho Fonuá, kae fakahoko atu homau fatongia talu mei tuai, ko hono tali ‘a e Tō Folofola mei Lototataú ‘i hono Huufi ‘o e To’u Fale Alea 2024/2025 ‘i he ‘aho Tu’apulelulu 16 ‘o Mē, 2024.

Fakafeta’i ‘i he afeitaulalo ‘a e ‘Afiona ke fakakoloa ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ‘aki hono fokotu’u ‘a e ngaahi kaveinga folau ke ne tūhulu ‘a e alafolau ‘o e ta’u faka-Fale Alea 2024/20...

<004>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... 25. ‘Oku mahino kiate kimautilu ‘a e ngaahi kaveinga mafatukituki kuo toka fuoloa ‘i Ho finangaló.

‘Oku mau fū homau kavá ke fai fakamāukukanga homau ngaahi ngafa fatongia ki he ngaahi kaveinga na’e langi mama’o ki ai ‘a e ‘Afió na ‘o fakatatau ki he faitotonu mo mā’oni’oni ‘a e lakanga mo e ngāue ‘a e Fale Alea. Te mau tulitulifua ke fakahoko homau tūkuingata ‘i ha ngaahi ngāue fakavavevave ke:

- Poupou ki he polokalama ngāue ne kamata’i ke ta’ofi ‘a e mafola ‘a e faito’o konatapu. Pea ke mau lele atu mo e fekau mahu’inga ni ki homau ngaahi vāhenga fili ke vakai’i ha ngaahi fokotu’utu’u mo ha ngāue ke fakangata ‘a e pole fakalilifu ko ‘eni.
- Fakahoko ha ngāue koe’uhí ko e ngaahi pole ‘o e lahi ange ‘a e folau ‘a e kakai ‘o e fonua ‘i he ngaahi polokalama ngāue ki tu’apule’anga ‘o tautefito ki he ngaahi polokalama fē’alu’aki e kau ngāue (*labour mobility supply management strategy*).
- Tokangaekina makehe ‘a e ‘auha ‘a e ngaahi taukei mo e ‘ilo mei he fonua makatu’unga ‘i he kumi faingamālie ‘a ho’o kakai ki he ngaahi fonua muli.

Ko ia ai te mau fakahoko atu ha lipooti kakato ‘o e ngāue kuo lavá ‘i he toumui ‘o e Ta’u Faka Fale Alea 2024/2025.

‘I he loto hangamālie mo’oni ‘oku mau fakahoko atu ‘a e lipooti ‘o e fakamatala ngāue ki he Ta’u Faka Fale Alea kuo ‘osi 2023/2024. Ko e fakamatala ia ‘o e ngāue na’e lava koe’uhí ke a’usia ‘a e ngaahi kaveinga ngāue na’e hifoaki mei he Taloni ‘i hono Huufi ‘o e Fale Alea ‘i he ‘aho 1 ‘o Sune 2023.

Na’e ‘osi kamata mai ‘i he Fale Alea ‘a e ngāue ki he ngaahi kaveinga na’e tokanga ki ai ho finangalo mei he Tō Folofola Tāpuni ‘o e To’u Fale Alea 2023/2024. ‘Oku kau ai ‘a hono fokotu’u ‘e he Fale Alea ‘a e Ongō Komiti Fili ke vakavakai’i ‘a e mafai pule mo e fakahoko fatongia ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai pea pehē ki he Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá.

Na’e vahe’i foki mo e pa’anga ‘i he Patiseti ‘i he ta’u fakapa’anga lolotongá ki hono fokotu’u ‘o e Komisiona ki hono Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu ‘a ia ‘e kamata ngāue ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 2024. ‘Oku mau fakatokanga’i foki mo e ngaahi ngāue kehe ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga ki he ngaahi kaveinga tatau.

Matafi e Tonga Ho finangalí na’a ngalulululu pē mo malomaloa’a ‘i ha lākai ‘emau to’o fatongiá ‘o ‘ikai hōhoa tatau mo ho finangalo. Tuku ke mau hūfanga atu ‘i he kolosi ‘i he fuka ‘oku kei vilingiá mo e tuiaki ke toe lelei ange ‘a e fuafatongia ‘i he To’u Fale Alea 2024/2025.

‘Oku mau talamonū atu mo e fakatauange ke toka mai ‘a e ‘alo’ofa mo e hoifua ‘a Sihováki he ‘Afiona pea ke kei tu’uloa ai pē ‘a e Pule ‘a Ha’a Moheofo ‘i Tonga ‘o tuputupu’a.

‘I he loto faka’apa’apa mo’oni,

Lord Fakafanua
(Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga)

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou’eiki ko e fakamatala e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga mei he ‘aho 1 ‘o Sune 2023 ki he ‘aho 2 ‘o Mē 2024 ‘i hono fakalukufua ‘oku tānaki atu mo ia ‘i he tu’a ‘a e tohi ko ení ka ko e tohi eni na’e fá’u he Komiti Fili ko eni na’e fakahoko ‘enau ngāue he Falaité. ‘A ia na’e ‘i ai pē ‘a e ngaahi liliu na’e fakakau atu ki he tohi he’ene a’u mai ko eni ki ‘aneafi pea ko hono kakato eni e ngāue komiti ‘oku fokotu’u atu ki he Falé. Kapau ‘oku toe ‘i ai ha’amou ngaahi fokotu’u fakakaukau pē ko ha liliu faingamālie eni ke mou me’a mai Hou’eiki. ‘Eua 11 me’a mai.

Tokanga ke toe fakalelei’i ange Tali Folofola ke tali fakahangatonu ki he ngaahi fehu’i mei he Folofola Huufi

Taniela Fusimālohi: Sea tapu mo e Feitu’u na. Mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni. Tapu foki pea mo e kau Mēmipa ‘o e Falé kae, kae fai atu pē mu’a Sea ha, ha fehu’i ‘i he ngaahi naunau ko eni kuo tufa mai ke, ke fai ki ai ha vakai pea ko ē kuo lau ‘a e ngaahi tohí. Ko e

‘uluaki ‘eku fehu’i Sea ko e, ko e tohi ko eni hono tali ‘o e Tō Folofola ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ai ...

<005>

Taimi: 1035 – 1040

Taniela Fusimālohi: ... ‘aki pea mo e Tō Folofola Tāpuní. ‘Oku mahino pe meí he līpootí ia na’e fai ‘a e talanoa ki ai ‘a e kōmití ka ko e tohí ‘iate ia ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o tali ‘a e ngaahi fehu’i ko ē ‘oku ‘omai. He ko e ngaahi fehu’i Sea ‘i he vakai ‘a e motu’á ni ia ko e ngaahi fehu’i hangatonu.

Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o kitautolu ia ke tali hangatonu e ngaahi fehu’í. Ko u tui ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi he palakalafi ‘oku ki’i mama’o si’i ia meí he me’a ‘oku fai ki ai ‘a e ‘uhinga ko ē ‘a e Tō Folofola Tāpuní.

Ka ko ‘eku fehu’i Sea ‘oku te’eki foki ke mau lau ‘e mautolu e līpootí, ‘a e līpooti tānaki ko ia ‘a ia ko e līpooti ia ko ē ‘etau ngāué. He koe’uhí ko e anga ko eni ‘o e fakamatalá ‘o pehē, ko e 2023, 2024 eni mei Siulai ki Sune ko ē ‘o e ta’u ní. Pea ko ‘eku manatu’i Sea ko ‘etau fuofua līpootí na’e ‘avé ko e līpooti ‘o e 2022 pe ‘oku tonu ‘eku manatú. Pea na’e ‘omai e līpootí ia ko iá ‘o tau lau pea ‘i ai ‘etau ngaahi fetalanoa’aki ai. Pea ko ‘eku ma’u fakamuimui ki he me’a ko iá na’e ‘ikai ke fu’u fiamālie ‘Ene ‘Afió ki he līpooti na’e ‘ave ko ē ki aí.

Pea na’e ha’u ai ‘a e Tō Folofola ko ē ‘i he fakaava ‘o e Fale Alea ‘o e 2023. Ka ko ‘eku fehu’i leva koe’uhí ‘oku mahino e tohí pe ‘oku, he ‘oku pehē ‘e he līpootí ko e lele eni mei Siulai ta’u kuo ‘osí ki he Sune ko ē ‘o e ta’u ní. Pea ‘oku ‘i loto leva ai ‘a e Tō Folofola Tāpuní. Ka ko ‘eku poiní Sea, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku fu’u kakato e palakalafi ko ē ‘oku kamata’aki e loto hangamālie mo’oni, ‘o lele hifo ai. He koe’uhí ko e ongo kōmití ia ko e ongo kōmiti pe na’e fokotu’u ‘etautolu ke tau, ka ‘oku ‘i ai e fehu’i ia na’e ha’u ia ‘i he Tō Folofolá.

Pea ‘oku ui tui ‘oku mahu’inga Sea ke fai mu’a ha’atau sio lelei ki he talí koe’uhí ke ‘oua toe ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e toe fai ki ai ha tokanga. He ‘oku ‘i ai e ngaahi fehu’i ia ‘oku mahu’inga hangē ko e fehu’i ko ē ki hono ngāue’aki ‘o e pa’angá. Pe na’e fakapotopoto hono ngāue’aki ‘o e pa’angá. Pe na’e ‘aonga nai ki hono ngāue’aki ‘e he kakai ‘o e fonuá. Kia au ‘oku felāve’i eni ia mo e fatongia ‘o e ‘Atita Senialé ‘i he me’a ko eni ‘oku ui ko e *performance audit*.

Ko e fa’ahinga ‘atita ia ko ē te ne talamai mo fai ‘a e tali ‘i he fehu’i ko ení. ‘Oku ‘i ai pea mo e fehu’i ki he tafa’aki ko eni pe ‘oku ngāue nai e *Ombudman*. Ko e ngaahi fehu’i ‘oku ou tui ‘e fiamālie ‘a e finengalo ‘o ‘Ene ‘Afió ka tau ka ‘oatu ha tali ‘oku hangatonu. Ka ko e fehu’i ia ‘o e pongipongí ni Sea pe ko e hā leva hotau tūkungá ko ē ‘oku pehē ke fakakau ‘a e folofolá. Pea ‘oku ou tui au ia ‘oku totonu ‘aupito ‘aupito pe ia ke tau tali ‘a e Tō Folofola kotoa pē. Ka kiate aú ko hono tali hangatonu mo maau mo mā’opo’opo ‘o ‘ikai toe ‘i ai ha tātāla’a ‘i he finangalo ‘o ‘Ene ‘Afió he ‘oatu ‘etau talí ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki aí. He koe’uhí ‘oku te’eki ke ‘omai e līpooti ia ke mau lau pe ‘oku *address* kátoa ai ‘a e ngaahi me’a ko ē ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e ongo Tō Folofola ko eni.

Pea ‘oku ou tui Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito ia hotau vā mo ‘Ene ‘Afió ke tau fai ‘a e lelei tahá ki hono tali ‘o ‘Ene Tō Folofolá. Ka ‘oku pehē ‘e au ia pe ‘oku kau ko ā ai ‘i he līpootí pe ‘oku totonu nai ke kau ‘i he tohi ko ení ha talanoa hangatonu ki he ngaahi me’a ko ē ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e me’a. ‘Oku hā heni ‘a e tafa’aki ko ē ki he tafa’aki ko ē ki he Vakapuna Lulutai.

Ko e fehu'i eni mei he 'Ene 'Afió pe ko e hā 'oku fakalele fakapulipuli aí. 'Oku 'ikai ke 'oatu ha'atau tali ia 'atautolu 'i he tohi talí. Pea 'oku 'ikai ke u ma'u au ki he lipootí pe 'oku 'i ai ha tali ai pe 'ikai.

Ko e taha ko e me'a ko eni ki he 'uhilá, na'e 'uhinga maí pe 'oku tau kei tali kotokotoa e fonuá ki ha holo 'a e totongi 'uhilá he ngāue ko eni 'oku faí. Ko e, 'oku 'i ai e kōmiti ia ka 'oku kumi ki he ngaahi me'á. Ka ko e hā 'a e talí 'oku ou faka'amu pe Sea ke tau tali mu'a ke kakato pea tau tali ke mau koe'uhí ko e Tō Folofola eni 'a 'Ene 'Afió. Pea kiate au ko e ngaahi langimama'o eni ia mo e ngaahi fakatokanga ki he 'etau ngāué ke tau tokanga 'aupito ki ai. Ke fai pe hotau fatongia, 'oku 'i ai 'ene lave 'a e Tō Folofolá ki he *public sector reform*, 'oua 'e fālute kotoa e ngaahi fatongiá he 'e mamafa pea 'e fiema'u ki ai e fu'u patiseti lahi. Kae tukutukuange atu ki he sekitoa taautahá.

Ko e ngaahi me'a ia na'e kamata mai'aki ko ē 'etau fonongá 'i he Tō Folofola ko ē he kamatá ke tau tokanga ke tukuange e sekitoa taautahá ke mo'ui. Ko e fakalukufuá Sea ko e anga ia 'eku vakaí na 'oku fiema'u ke tau toe lau ange mu'a 'a e lipooti ngāué ...

<006>

Taimi: 1040-1045

Taniela Fusimālohi: ... ki he Tohi Talí he kou manavasi'i pē na'a toe ai ha ngaahi me'a ia 'e toe tokanga mai 'a 'Ene 'Afió hā tau 'atu ha lipooti mo ha tali 'oku 'ikai ke tatau mo hono finangaló mo e ngaahi me'a 'oku tokanga ki aí, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e lipooti 'oku peesi 'e 70, ko e fokotu'u eni ke lau, 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko ia.

Taniela Fusimālohi: Sea, kātaki, na'a ku 'uhinga pē au ia ke, ke tau ki'i *break* pe heni ka tau lau, ha houa 'e 2 pē 1 pea tau toe foki mai, he koe'uhi ko hono toki tufa mai pē 'ona ia 'a e lipooti ngāue ke mau vakai ki ai. Pea kapau 'oku pehē he kau mēmipa ia ke lau kātoa pē ke tau fanongo ki ai kae loloa foki kae sai ko e lau pea taki taha to'o mai 'a e me'a 'oku tokanga ki ai pea 'atu ia ki he feitu'una ke me'a ki ai, ka ko e anga ia 'a 'eku vakaí Sea, he koe'uhí ko e hoko eni 'a e

Pou pou ke kakato pea hangatonu 'a e tali 'oku fakahoko 'i he Tali Folofola

Mo'ale Finau: Sea, kātaki ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofongá, Sea tapu atu ki he Feitu'u na, Sea ko u tui ko e ko e laumālie ko eni 'atu he Fakafofonga Sea, ko e ngaahi 'ū me'a ia na'e finangalo na'e 'omai he 'i he tāpuní mo e me'a. 'Oku 'ikai ke tali hangatonu mai ia 'i he 'i he me'a ko eni 'oku 'omai ki Falé ni Sea. Ko u tui au Sea, ko e lipooti ia ko eni 'oku lahi e ngaahi me'a kehekehe ia ai 'i he ngāue 'a e Fale Aleá 'i he ta'u kakató.

Kiate au mahalo ko e me'a pe 'e 2 pē 3, 'o 'ikai ke 'omai hangatonu ia hē. Tau fakatātā, hangē ko e Lulutaí 'Eiki Sea, 'oku pisinisi 'a e Pule'angá. Ko e hā ē tali hangatonu ki aí ko e me'á ia Sea, ko e laumālie ē 'oku 'ohake he pongipongi Sea. Mahalo ko ha me'a pē 2 pē 3, 'oku ou tui au Sea, ko 'ene tali hangatonu pe 'ena kuo 'osi fe'unga pē tali ia ko ia 'Eiki Sea. He ko u tui au 'Eiki Sea, ko e ko e laumālie 'o e he ko e me'a ko ē 'oku 'omi he 'Ene 'Afió he tāpuní ko e anga ia 'o 'ene faka'uto'uta ki he ngāue na'e fai he fo'i ta'u kakató.

‘A ia ‘o hangē ia ha‘ane tānaki tu‘unga ‘Eiki Sea, ‘a e fo’i ngāue kakato, pea ko ‘ene Folofola ko ē he tāpuní ko ‘ene to’oto’o kongā lalahi mai ia mei he ‘ū me’a na’e ‘ikai ke fakahoko ia. Tau pehē ke tatau mo e me’a ‘oku ne faka’uto’uta ki ai he lolotonga ‘o e ta’ú. Ko e ‘uhinga ia na’e ‘omai ai ko ‘e ‘a e fo’i Folofola ko ia. Ko e fatongia leva ‘a e Falé ni, ke tali pē ‘a e ‘ū me’a ko ia ‘oku tukumai ‘e he ‘Ene ‘Afió. Ko e taimi ko ē na’a ne Folofola mai ai ‘i he Fakaavá, kapau ‘e mea’i ‘e he Feitu’u na ko e fo’i *issue* pē ‘e 3 mahalo pē 4.

‘Ikai te u mea’i Sea, te ne toe foki ‘o *repeat* kotoa mai ē ‘ū me’a ko ‘e na’e ‘omi he tāpuní, ‘oku ou tui ko e ‘omi pē fo’i 3 pē 4 kae fakalahi mai ‘ū me’a ko ia ‘ū *issue* ko ‘ē, ke lava ke tali fakalukufua pea tali ke kakato pea tali hangatonu, ko u tui au Sea ko ‘ene lava pē tali hangatonu ia ko iá, ‘osi fe’unga Tali Folofola ia ‘Eiki Sea. Pea ‘i he tui ‘a e motuá ni, ‘oku ‘i ai ē me’a ia ‘oku ‘ikai ke kakato, hangē ko e me’a ko eni na’e lave ki he Lulutá ‘asi pē ia hena ‘oku ‘i ai ē ki’i Komiti Fili ‘oku nau fai ē ki’i ngāue ki ai, tui ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ko e tali ia ki he me’a ‘e ‘omai.

Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘oatu pē ‘a e fakakaukau ki he Feitu’u ná, ke tau talanoa pē ki ai he ‘ahó ni ko u tui ‘e lava pē ‘o solova kae ‘omai ē tali hangatonu ‘o ‘ave ki he ‘Ene ‘Afió ‘Eiki Sea, mālō he ma’u faingamālie.

Fehu’ia founga angamaheni fakahoko e Tali Folofola

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Tokoni Palēmiá, mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga Sea, ko ‘eku ki’i fehu’i pe au Sea, ke ki’i fakama’ala’ala mai angé, pē ko e angamaheni pē eni ia ē Fale Aleá. ‘A ia ko e Tō Folofola foki Sea, tatau pē mo e ta’u kuo’osi. Tō Folofola mai Sea, ko e ki’i me’a leka pē na’e fai mai ‘a e ‘a e Tō Folofola Sea, pea ‘atu ē tali ia Sea, lahi faikehe tali ia ngaahi me’a kehekehe ia Sea. Na’e ‘ikai ke fai mai ia ē Tō Folofola ia ki ai. Ka ko e ‘ai pē ke fakama’ala’ala mai ta’u lahi ho’o ‘i he Seá ni kia mautolu ko eni na’a mau toki ō mai, pē ‘oku anga nomolo pe ko e nōmolo pē ia ‘o e Tali Folofolá ke talamai ē fo’i me’a ‘e fiha pea ‘oatu kātoa fu’u me’a ko ē ‘ikai ke ‘ikai ke fiema’i ia ke kau he Tō Folofola Sea, mālō.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ki he founga angamaheni Tali e Tō Folofola

‘Eiki Sea: Hou’eiki, mahino pē poini ko eni ‘oku ‘omai ‘e ‘Eua 11 pea mo Ha’apai 12 pea ko e fehu’i ko eni ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 8, ko e hangē pē ko e fakamalanga ko eni ‘a Ha’apai, ko e Tō Folofola ko ē Tāpuní, hangē ia hane tāpuní mai ‘a e me’a na’a tau fai ‘i he ta’u ko ia, ‘a ia ‘oku fai ...

<007>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Sea: ... me’a na’a tau fai ‘i he ta’u ko iá. ‘A ia ‘oku fai foki e Tō Folofola he kamata ko ē ta’ú pea ko ia ‘oku tau lipooti ki ai ‘i he ‘osi e ta’u ko iá.

Ko e lipooti ko eni Hou’eiki ko hono fakamā’opo’opo mai he Kalaké mo e kau ngāue, kātoa e ngāue faka-Fale Alea na’e fakahoko he ta’u ko eni kuo tāpuní. ‘A ia ko e ngaahi faka’amu na’a mou ma’u he kamata ko eni e ta’ú pea mo e ngaahi polokalama ngāue, ko e olá pē ‘oku lipooti ki ai. He ‘ikai ke tau foki tautolu ia ‘o fakatonuhia ‘a e ngāue na’e lava mo e ngāue na’e ‘ikai lava ‘i he ta’u kuo ‘osí.

‘A ia ko e lipooti ko eni kuo mou fokotu’u mai ke tau lau kakató, ko ‘ene kakato ia ‘a e ngāue na’e fakahoko he Fale Aleá pe na’e a’usia ki he faka’amu ‘Ene ‘Afió pe ‘ikai, ko ‘ene kakató ia. ‘E ‘ikai ke tau lava toe tĀnaki atu ha me’a na’e ‘ikai ke fakahoko, pe ko e lao ‘e fiha na’e paasi pe ko e fokotu’u ‘e fiha na’e paasi pe ta’epaasi pe ko e tohi tangi ‘e fiha na’e lau he Fale Aleá pe ko e hā e komiti na’e fakahoko pe kuo kakato pe ‘ikai e ngāue ‘a e komiti ko iá ka ko e me’a ia na’a tau fakahoko he 2023.

Ko e tohi ko eni ‘oku tau fa’u ko eni ke ‘ave ‘o tali ‘aki ‘a e Tō Folofola hono kamata ko ē e ta’u fō’ou ko eni ke ne tali e Tō Folofola he kamata ko ē ta’ú. Ko ‘etau fakalea pē ki he ta’u kuo ‘osí koe’uhí na’e tĀpuni e Falé pea na’e ‘ikai ke fili ha komiti ia ke nau tali e Tō Folofolá ‘o hangē ko e faka’uto’uta ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘e Tongatapu 8. Ko e folofola mai e Tamá ki he ngaahi me’a ko ē na’e ‘ikai ke tau lavá mo e ngaahi me’a na’a tau ikuna, ngata ia ai. He ‘ikai ke lava ke tau hū mai he ta’u ko eni ‘o fakatonuhia ‘a e ngāue na’a tau fakahoko pe ‘ikai lava ‘o fakahoko ‘i he ta’u kuo ‘osí. Ko e hā pē ola e ngāué ko ia ‘oku tĀnaki mai he kau ngāue ‘o fai’aki e lipootí pea ko ia ‘e ‘ave kakato ki he ‘Ene ‘Afió.

Pea hangē pē ko e feme’a’aki na’e ‘osi fakahoko he komiti ko e tohi ko ē ‘oku tau fa’u ko ē ‘o ‘ave ki he ‘Ene ‘Afió kuo pau pē ke tau hanga ‘o fakafehokotaki ki he ngāue na’e lava he ta’u kuo ‘osí. Pea ko ia ai ‘oku hā ko eni ‘i he kupu ko ē ‘oku ‘asi ai na’e ‘i ai e Komiti Fili ‘e ua ‘o makatu’unga hono fa’ú koe’uhí ko e Tō Folofola ko ē ‘Ene ‘Afió ki he Lulutaí pea mo e Tonga Power. ‘E ‘ikai ke lava ke tau lipooti ‘etautolu e ngāue e komiti he ‘oku te’eki ke ‘osi e ngāue ‘a e komiti ke lipooti mai ki he Falé ke hoko ko ha ngāue ‘a e Falé ke tau lipooti ‘aki.

Ko e poini hono uá ko e ngaahi ngāue ko ē ‘a e Fale Aleá ‘oku kehe ia mei he ngaahi ngāue e *Executive* pe ko e Pule’angá. Na’e ‘i ai e ngaahi poini na’e ‘ohake he Tō Folofola ‘Ene ‘Afió ‘oku fakapatonu ia ki he Pule’angá. Ko e me’a ia mo e fatongia e Pule’angá ke nau lipooti ki he ‘Ene ‘Afió koe’uhí ko e ngāue ‘a e Pule’angá ‘oku ‘ikai ko ha ngāue ia ‘a e Fale Aleá. Ngata pē tautolu ‘i he’etau leini, ko e hā e ngaahi lao na’e fokotu’u, ko e hā e ngaahi fokotu’u na’e tali, ko e hā e ngāue ‘a e kau Fakafofongá na’e fakahoko fekau’aki pea mo e kaveinga ko iá.

Ko ‘eku fakamanatu atu pē Hou’eiki ko e Tō Folofola ko ē ‘Ene ‘Afió ki he Falé ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga pē kia tautolu ‘i loto Falé ni. ‘Oku ‘uhinga ia ki he fonuá fakalukufua ka ko ‘etau lipootí ‘oku ngata pē ‘i he me’a ‘oku tau lava ‘o fakahokó, ngaahi lao ko ē ‘oku tau faí.

‘A ia ko e me’á Hou’eikí, ko e hā e me’a ‘i he lipootí ‘oku mou loto ke to’o mai mei ai ‘o fakakau he tohi ke ‘ave ‘aki ‘etau Tali Tō Folofolá. Pea ko eni ‘oku fokotu’u mai ke tau lau kakato e lipootí, mahalo na’a ma’u ai ha ngaahi poini ‘oku mou fie tĀnaki mai ki he tohi ke ‘ave ‘aki ‘a e lipootí ‘a e Tohi Tali Folofolá. ‘Eiki Tokoni Palēmia me’a mai.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Mālō ‘aupito Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpelé, Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, tapu foki ki he Hou’eiki Minisitā ‘oku tau ‘i heni Sea.

Poupou ke tali ‘a e Tohi Tali mei he Komiti

‘Eiki Sea ko u fokotu’u atu au ‘oku ou poupou ki he tohi tali ko eni kuo tali ‘e he komiti. Hangē pē ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai Sea, ‘oku ‘i ai e ngaahi fehu’i ko e me’a ia ‘a e Pule’angá ke ne tali. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fehu’i ‘oku ngata pe ia ‘i he mafai ‘o e Falé ni pea ko e lipooti ko

é ‘oku t̄anaki maí ko e ngāue ho Falé 'Eiki Sea ke lipooti ki he ‘Ene ‘Afió. He ‘ikai kau ai e ngāue ia ko ē ‘oku fakahoko ‘e he Pule'angá, ko e fatongia pe ia ...

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava pē ke u ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘O e Pule'angá ke fakahoko e ‘ū me’a ko iá Sea. ...

<002>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ...Ko e Fale Alea eni ‘oku ‘ikai ke fai ai ha tu’u tu’o 2, kole pē, Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia ko e fakatonutonu ‘a ‘Eua 11, me’a mai ‘a e fakatonutonu.

Tokanga ‘oku taliui mai ‘a e Pule’angá ki he Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku hā lelei pē ia ‘i he Konisitūtone pea hā lelei pē ia ‘i he Tō Folofofa. ‘Oku taliui ‘a e Pule’anga ki he kakai na’a nau fili kinautolu pea ki he Fale Aleá. Ko e ‘uhingá ia Sea. Ko e ‘ai ia ke pehē ke Tohi Tangi ‘a e Pule’angá he ‘e ‘ilo fēfē atu ‘e he kakai ‘a e totonu, mo e mo’oní ke toki ‘ai ia ke toki tali ia ‘a fē.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia ...

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhinga ia ‘anenai Sea, ke ‘omai ‘a e talí ke kau ‘i he’etau me’a ‘oku ‘ave.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Fakatonutonu atu. Fakatonutonu atu, fakamavahevahe ‘a e mafai.

Taniela Fusimālohi: Ko e pehē ko ē Sea ‘oku ‘i ai ‘a e, he ‘ikai ke lava ‘e he Pule’anga ke pehē ko e fehu’i ia ko ē ki he Pule’anga Sea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea, te u tangutu au.

‘Eiki Sea: Hou’eiki.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Kae fokoutua pē ia ki ‘olunga.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, mahino ho’o fakatonutonu pea ‘oku ou tali ho’o fakatonutonu, ‘oku taliui mai ‘a e Pule’anga ki he Fale Alea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e ‘uhniga ia ‘eku fakatonutonu ke me’a ia ki lalo he ‘oku hala ‘ene me’a ‘oku fakamatala ki he Falé mo e fonuá.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e ngāue ‘Eiki Sea ‘oku takitaha ‘a e ngāue hono fatongia ‘o e Pule’anga ...

Taniela Fusimālohi: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ki ai, ‘oku talamai ‘e he kupu 51 ‘o e Konisitūtone ‘oku nau taliui ki he Fale Alea ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... mo e me’a ko ia. Kuo pau ke ‘i ai ‘a e *separation*, ‘e lea e toko taha pē ‘e lea toko ua?

Taniela Fusimālohi: ... *responsible, responsible* ‘a e Pule’angá ki he Fale Alea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e fakatonutonu pea ke kātaki ‘o me’a hifo ki lalo, ‘Eua 11.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Na’a ku ‘osi fakatonutonu ki hē.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, ko e fakatonutonu miniti pē ‘e 1, ka ‘oku ‘osi tali ho’o poini. Mo’oni.

Taniela Fusimālohi: ‘Eiki Sea ka ‘oku ou tokanga au Sea ki he taki hala, ke ‘oua mu’a ‘e hokohoko pehē atu, ka ‘oku ‘i ai ha tali mai ki he Fale ko eni, ko e ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ‘oku ‘ikai ko ha taki hala ē, ‘oku mavahevahe ‘a e mafai ‘i he fonua ni ...

Taniela Fusimālohi: Ko e fu’u me’a mahu’inga ‘a e ma’u mafai, ‘oku ‘ikai ko ha me’a si’isi’i. ‘Ika ko ha me’a si’isi’i ‘a e ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... fonua ni,

Taniela Fusimālohi: ... Lulutai ke fai ha tali fakalelei ki ai, ‘ikai ko ha me’a si’isi’i ‘a e ‘uhila ke fai ha tali fakalelei ki ai.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Ika ke natu fakataha ‘a e me’a, ‘a e fatongia.

Taniela Fusimālohi: Te nau tali nautolu ki he, ki fē kae hā ‘a e kakai, ko e me’a eni ‘oku talamai ‘e he me’a, ‘oku taliui ‘a e Pule’anga ki he kakai na’a nau fili kinautolu pea ki he Fale Alea ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Taliui ‘e Sea ...

Taniela Fusimālohi: ‘Oku fai ‘a e taliui ki he kakai heni, ‘oku ‘ikai ke fai hangatonu ia ‘e he Pule’anga ki ha feitu’u ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘E Sea, ko e me’a ia ‘oku fili mai ai kitautolu ‘e he kakai.

Taniela Fusimālohi: Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai Sea, ke ‘oua ‘e taki hala.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ka ko e fatongia ko ē ‘o e Pule’anga ...

Taniela Fusimālohi: ‘Eiki Tokoni Palēmia ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, Tokoni Palēmia mo me’a hifo ki lalo. ‘Eua 11 ‘oku ‘osi mahino ho’o poini ko e fakatonutonu miniti ‘e 1 ‘oku ‘ikai ke toe ‘oatu hao faingamālie ke ke fakamalanga. Ko e taimi eni ‘o e ‘Eiki Tokoni Palēmia. ‘Osi tali ho’o fakatonutonu ‘Eua 11. ‘Eiki Tokoni Palēmia ko e fakatonutonu ‘oku taliui ‘a e Pule’anga ki he Fale Alea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Mahino ia Sea, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia ‘o e Pule’angá ‘iate ia pē ‘oku pau ke fakahoko. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku tuku mai ki he Fale ni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fakapulipuli, ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke toe kau ‘a e Fale Alea ‘i he *Executive*, ‘oku fakaongoongo mai ‘a e *Executive* he ‘oku ne ‘omai ‘a e Fakamatala Pa’anga ki hono fua ‘o e fonuá ‘o fakatatau ki he Patiseti mo e me’a ko ia.

Fokotu’u ‘omai ‘e he Pule’anga ‘enau tali ke ‘ave fakataha mo e Tali ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e ngaahi fehu’i mei he Tō Folofola

Paula Piveni Piukala: Ki’i fakatonutonu atu Sea ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, ko e ‘uhinga pē ke ‘oua ‘e ma’u hala ‘a e fakakaukau ko ē ‘a, mo’oni ‘aupito ‘ene lau, ko e mafai ‘o e Pule’anga ke nau fakahoko, ka ko e fakamatala, *information*, kuo pau ke nau taliui mai ‘o ‘omai ‘a e fakamatala ko iá ki Fale ni. ‘Ikai ke pehē ia ke nau fetakai he ‘oku a’u ē ki he ‘Ene ‘Afio, ‘oku ne tukuaki’i ‘a e Pule’anga ‘oku fakapulipuli. Ko e ‘uhinga ia ‘o e poini ‘oku ‘ohake ‘e ‘Eua 11 ‘oku mahino ia ‘oku ‘ikai ke tau ō atu tautolu ‘o kau honau fatongia. Ka kapau ‘e fiema’u ‘e he Fale ni ha *information* ko honau fatongia ia ke ‘omai.

‘Oku ou fokotu’u atu Sea, fekau’i ‘a e Pule’anga ke ‘omai ha’anau tali ki he Tō Folofola ke ‘ave fakataha he ‘oku mo’oni ‘a e lau ia ‘a ‘Eua 11, *issue* eni ia ‘oku pelepelengesi.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Eiki Sea, ko e tali ko ē ‘a e Pule’angá ki he ngaahi fehu’i ‘oku ‘omai ‘oku tu’utu’uni ‘a e Tu’utu’uni Ngāue, pea ‘oku ‘i ai ‘a e lao ke ne hanga ‘o pule’i ‘a ‘etau ngāue ‘i he fonua ni. ‘Oku pau ke fai ‘o fakatatau ki he lao, ‘e ‘i ai ‘a e fiema’u ‘e ‘oatu.

Tokanga ki he ngaahi fehu’i na’e tokanga ki ai Tu’i ‘i he Folofola Tāpuni e Fale Alea

Māteni Tapueluelu: ‘Eiki Sea, ki’i tokoni pē Sea fakamolemole. Tapu mo e Feitu’u na Sea kae pehē ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea.

Sea ko ‘eku kolé pē ‘a’aku ia ke tokoni mai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘i he kōmiti, he ko e ‘uhingá he ko e Tali Folofola, ko ē ko ē Folofola Tāpuni Sea na’e ‘i ai ‘a e fehu’i ai ‘e 7 na’e ‘omai ai. Ko e fehu’i kātoa ‘e 7, kapau pē te u lau atu Sea, ‘a ia ‘oku kamata mei ‘olunga ‘oku pehē.

“Na’e fakapotopoto pē, na’e fakapotopoto pē hono ngāue’aki ‘o e pa’anga? ‘Oku ‘aonga nai hono ngāue’aki ki he kakai ‘o e fonuá? Ko ‘eku toki vakai eni ki ha Tō Folofola ‘oku ha’u ai ha ngaahi fehu’i lahi faka’ulia, fehu’i eni ‘e taha.

Ko ia ko e fehu’i, ‘oku ngāue nai ‘a e Komisoni ki hono Tau’i ‘o e Faihalá, pea mo e ‘Ompatimeni? ‘oku ngāue ...

<002>

Taimi: 1055-1100

Māteni Tapueluelu : ..‘a e Komisoni ki hono Tau’i ‘o e Faihala, pea mo e ‘Ompatimeni? ‘Oku ngāue’aki pea ‘aonga ki he tangata’i fonua kotoa? ‘A ia ko e ngaahi fehu’i ko eni ‘oku fai ai ko ē feinga ke fakapapau’i ‘oku lava ‘o tali ‘i he Tali Tali Folofola. Fehu’i eni ‘e taha. Ko e me’a kuo hokó kuo tu’uma’u ‘a e me’a kotoa koe’uhi kuo ‘ikai ha pa’anga ke fakakakato ‘aki ‘a e ngaahi ngāue kotoa ke fai. Ko e fehu’i, fehu’i ia ‘e taha.

Ko e tu'unga ko eni 'oku 'aonga ki he fonua? Fehu'i ia 'e taha ke tali. Ko e fehu'i faka'osi eni Sea, ko e ha 'oku fakalele fakapulipuli ai 'e he Pule'anga 'a e kautaha vakapuná kae 'ikai ke 'omai 'a e kau ma'u faka'ilonga taukei 'i he mala'e 'o e folau vakapuna?

Ko e fehu'i fakamuimui hono 2 eni. 'Ikai ko e tokolahi 'o e kau Fakafofonga 'o e Kapineti na'e 'ikai ke nau tali ke fakapa'anga 'a e kautaha vakapuna 'i he ngaahi Pule'anga kimu'a?

Fehu'i faka'osi eni. Ko ia, 'oku tau fefa'uhi pē mo ia he 'oku fakavaha'apule'anga hono fakamāketi mo hono ngaahi 'a ia ko 'etau fononga ki fē 'i he me'a ni? Fekau'aki mo e faito'o konatapu. Ko e ngaahi fehu'i ia 'e 7 na'e ha'u Sea pea 'oku mau kole pē ke tokoni mai 'a e Komiti. Ke fakapapau'i ange pē 'oku ai pē 'a e tali ki he ngaahi fehu'i ko eni, na'a 'oatu ia pea 'ikai ke fiemālie 'oku 'ikai ke tali ange 'a e ngaahi fehu'i he ko e fehu'i ke tali. Kapau pē 'oku kakato me'apango pē 'Eiki Sea ko e toki tufa ni mai eni 'o e lipooti. Mau feinga ke vakai'i ange pē 'oku 'asi 'a e ngaahi tali ko ia 'i he lipooti ke fakapapau'i pē 'oku kakato. Kapau 'oku pehē pea 'oku ai 'a e fiemālie pea kapau 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku fai atu ai 'a e tokanga ke fakakakato mai Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u fie 'omai 'a e Kupu 59 'o e Konisitūtoné Sea ke tokoni ki hono fakafōtunga 'a e anga 'etau ...

'Eiki Sea : Kātaki pē Tongatapu 7 kei toe taimi 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá tukukehe kapau kuo 'osi 'ene fakamalanga.

Paula Piveni Piukala : 'Osi 'osi ia.

Taukave Pule'anga 'oku fakahoko e ngāue 'a e fonuá mo e Pule'angá fakatatau ki he Laó

'Eiki Tokoni Palēmia : Tuku pē ā Sea ke nau fa'ifa'iteliha pē ā nautolu kae tuku pē 'oua 'e 'oatu hamau le'o 'o mautolu. 'Eiki Sea ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia 'oku 'i ai e ngaahi lao 'oku ne tu'utu'uni 'a e ngaahi founa ngāue ke tau ngāue'aki. Pea 'oku muimui pē ki ai 'a e ngāue ko ia. Ko e fakatātā 'Eiki Sea. 'I he lipooti 'a e motu'a ni, lahi 'a e ngaahi hopo 'oku toe 'ikai lava 'o fakahoko. Ko e me'á 'oku fai 'a e ngāue ke feinga'i mahino 'oku 'ikai lava tufa 'a e tikite ia ke fai atu he loto vao, feitu'u 'i Niutōua mo fē fua 'Eiki Sea. 'Oku faka'amu ke fai e feinga ke ngāue ki ai. Ko e me'a ko ia 'oku ngāue'i 'oku 'ikai ke pehē ke tau ō atu pē 'o 'omai ha fō'i pululole mei ha falekoloa ke fai'aki 'Eiki Sea. 'Oku kole 'a e 'ū me'a ko iá ke fakahoko 'u ngāue. Pea 'oku fakahoko atu pē 'e he Pule'angá 'i he ngaahi Lipooti Fakata'u, ka 'oku fehu'ia 'e he Fale ni 'o 'ikai tali 'a e ngaahi Lipooti Fakata'u. Kuo 'osi tānaki kātoa mai ki he Fale ni. 'Oku ai mo e fakamatala pa'anga 'a e fonuá fakalūkufua 'oku tuku kātoa mai ki heni ke fai hono siofi, ka 'oku 'osi maau mo hono 'atita'i 'Eiki Sea. Ko e hā ha me'a 'oku fakapulipuli, 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fakapulipuli 'i he fonua ni. Ko e me'á 'oku tau ngāue fakatatau ki he lao, 'oku tu'utu'uni mai 'a e founa ngāue ke tau ngāue'aki ai 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

Fokotu'u Tongatapu 7 ke fakamālohia mafi e Fale Aleá ke lava Pule'angá taliui kakato mai ki ai

Paula Piveni Piukala : Sea, ko u kole pē Sea ke ‘omai ha ki’i faingamālie. Ko e tu’u ko ia ‘a e Konisitūtone ‘oku ou fiema’u ke fakama’ala’ala ‘a e me’a ko ení ko e ‘uhinga ko e taukave ‘oku ‘omai ‘e he *DPM*. Ko ‘eku ‘uhingá he ko e fakalea ko ē ko ē ‘i he hopo pea ne hanga ‘o fakamamafa’i mai ‘a e *compositions of the Legislative Assembly*. Kau ai ‘a e *Executive*, kau ai e kau Fakafofonga Nōpelé kau ai ‘a e kau Fakafofonga e Kakai.

Ko e Tō Folofola na’e fakahoko mai ‘e he ‘Ene ‘Afió ki he Fale ni, ‘oku kau ai ‘a e *Executive* kau Minisitā kau Mēmipa ‘o e Kapineti. Ko e ‘uhinga ia Sea ‘eku fokotu’u. Me’apango pē Sea ‘oku ou kau he Komiti, ka na’e mahino pē ki he Feitu’ú na na’e palani pē ke tau haafe houa ka na’a tau ‘osi ‘o ‘ova meimei houa ‘e 3 ...

<004>

Taimi: 1100-1105

Paula Piveni Piukala: ... ‘enau tali ‘oku ‘ave ki he ‘Ene ‘Afió. *Put that aside* ka ko e *issue* na’e ‘ohake ‘e ‘Eua 11 ke fakapatonu ‘a e Tali Folofola ki he Tali Folofola. Sea nau ma’u faingamālie au ‘o lau faka-*detail* ‘anepō ‘a e fakamatala ngāue. Sea ko u fakapapau atu ‘e tuputāmaki ‘a ‘Ene ‘Afió ko e anga ia ‘eku fakakaukáu. Ko e tu’o tolu ‘aki eni ‘eku lea ‘aki e me’a ko ia he ngaahi lipooti. Ka ko ha me’a ke fakamahino ‘oku ‘i ai ‘etau tokanga ki he me’a ‘oku hoha’a mai ki ai pē ‘oku tonu pē ‘oku hala ka ‘oku ‘i ai e ‘ata atu ‘oku hoha’a e Fale ni ‘oku tokanga atu mo e Fale ni ki ai.

Sea ko e ko hono ‘ohofi ko ē ko ē ‘o *Ronald Reagan* he lahi e patiseti hono ‘ave ‘o teuteu’i ‘aki e mahafu fakakautau. Ko e tali na’a ne fai na’e pehē ni ‘oku ‘ikai faka’amu ‘a ‘Amelika ke nau ngāue’aki ‘a e mafi ko iá ka ‘oku nau hanga ‘o *assess* ko e ngaahi fonua lotoloto ke, ke mafi ke ‘asi mafi kae lava ke nau ilifia hono fakahoko ha tau. Talu eni e ‘osi e tau lahi hono ua mo e ‘ikai ke toe ‘i ai ha tau, tau lahi. Ko ‘eku ‘uhinga Sea a’u pē eni ia ki he ki he *Executive* ‘oku Tō Folofola mai ‘a ‘Ene ‘Afió ko e hā ‘oku fakapulipuli aí ko eni ‘oku talamai ‘e he Tokoni Palēmia ‘oku ‘ikai ke ai ha me’a ‘e fakapulipuli. Te tau fakavaivai’i ‘a e mafi ko ení Sea ka ko hai te tau fakatonu ki ai?

Ko Fisi ‘oku fili fakata’u fā ‘enau Palesitení ke hoko ko e *Head of State* ke ne *oversight* ‘a e ngāue ‘oku fakahoko he Fale Alea, taimi ‘oku toki *kick in* ai he taimi ‘oku ne toki fakatokanga’i ‘oku ‘i ai ha *emergency* ‘oku ‘i ai ha palopalema.

‘Oku ou manavasi’i ki he fa’ahinga fakafōtunga ‘oku fai ‘e he Fale ni tautautefito ki he *Executive* hono ‘ai ke fakavaivai’i ‘oku ‘i ai e ngaahi mafai ia ‘oku nofo ‘i he Konisitūtone. ‘Oku tau feinga ko eni ke malu’i ke ‘oua ‘e fakahoko ke ne ngāue’aki ia. Hangē ko e faka’amu ko eni ‘a *Reagan* ko e ‘uhinga pē ‘enau teuteu e mahafutau ke ‘asi *powerful* ‘a ‘Amelika ke ne *deter* ‘a e ngaahi fonua fakatikitato.

Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘o ‘ohake Sea ‘oku ou, neongo kātoa eni na’a ku lau ē Sea. ‘Oku ou ongo’i pē ‘oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e fakalea fekau’aki pea mo e Folofola Tāpuni. Ka ko ‘eku fokotu’u Sea koe’uhi ‘oku taliui mai ki Fale ni ke fekau’i mu’a e Kapineti ke nau ‘omai ha’ anau tali na’a ku fanongo au he *Press Release, Press Conference* ‘a e Palēmia. ‘Oku ne faka’ikai’i ‘e ia ‘a e me’a ‘oku fakahoko mai mei he Taloni.

Ka ko e poini foki ia ‘oku ‘uhinga ki ai Sea ‘a e fiema’u ke tau tālanga he maama he funga tēpile ke maamangia ‘a ‘Ene ‘Afió maamangia e kakai kae ‘oua te nau nofo hu’uhu’ukovi mai

ki he Fale ni. Ka ko e *composition* e Fale ni ‘i he kupu 59 ‘oku tau kau katoa ‘oku ‘ikai ke pehē ia ke tau Tō Folofola mai pē ia ko Fale pē ka ko eni kae tuku pē e *Executive* ia ke nau toki ō pē nautolu ‘o ‘ai ‘enau ki’i tali mavahe.

Ko e fakamatala ngāue ia. Fakamatala ngāue ia, fakamatala ngāue ‘a e Fale ni, fakaamatala ngāue ‘a e Kapineti. Me’a ia ‘oku pau pē ia ke fai tatau ai pē pē ‘oku fē hono taimi ‘oku ‘ave ai ka ko e Tali Folofola ke fakafiemālie ‘oku ‘i ai e tokanga atu ‘a e Fale ni ki he me’a ‘oku hoha’a mai ki ai. Ko e anga ia e fokotu’u Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea fakahoha’a atu fakamolemole.

‘Eiki Sea: Kataki pē Hou’eiki ‘uhī ko u tui ‘oku taimi pē ke tau ki’i mālōlō kae toki hoko atu tuku atu ho faingamālie ‘Eiki Minisitā.

(Pea ne ki’i mālōlō ai ‘a e Fale Alea)

<005>

Taimi: 1145 – 1150

Sātini Le’o: ... Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, ko e anga ‘eku muimui’i e feme’a’akí ‘oku ‘i ai e fokotu’u meí he ‘Eiki Tokoni Palēmiá ke tau tali ‘a e tohí ‘i he’ene tu’u lolotongá. Pea ‘oku ‘i ai e fokotu’u meí he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí ke tau vakai’i ‘a e tohi, ‘a e lipootí ke makatu’unga ai e ngaahi me’a ko ē ke fakakau atu ki he Tohi Tangí.

Pea ‘oku ‘i ai e fokotu’u ke tau tali ‘a e ngaahi fehu’i na’e ‘ohake he Tō Folofola ‘Ene ‘Afió ki he tāpuni e to’u Fale Alea ko eni ne tāpuni ko eni kuo ‘osí. Pea hangē ko e ngaahi fehu’i ko eni kuo ‘ohake ‘e Tongatapu 4 na’e toe vakai’i pe lolotonga e *break* e ngaahi fehu’i ko eni na’e ‘ohake he Tō Folofolá meí he ‘aho 2 ko eni ‘o Mē 2024. Pea ko ‘eku lau hifó ko e fehu’i ‘e 5 ‘oku malava ke talí. ‘O kapau ko e me’a ia ‘oku fiema’u ‘e he Falé ke tau tali e ngaahi fehu’i ko iá ‘o fakakau ki he’etau tali ko eni e Tō Folofola ki he Huufi To’u Fale Alea ko ení.

Pea ko e ‘uluaki fehu’i ko e na’e fakapotopoto pē hono ngāue’aki ‘o e pa’angá, ‘oku ‘aonga nai hono ngāue’aki ki he kakai ‘o e fonuá? Ko e natula ‘o e fehu’i ko eni ko u tui ko e me’a fakafo’ituitui ia ke tau tali pe na’e ‘aonga e pa’angá pe ‘ikai. ‘A ia ko e pa’anga ko iá kuo ‘osi fakamole ‘i he ta’u fakapa’anga kuo ‘osí. Ko e me’a ko ē ki he’ene ‘aongá ‘ikai ke ‘i ai ha’atau lipooti hangē ha lipooti ...

<006>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Sea: ... ‘atita pe ko ha *cost benefit analysis* ‘a ia ko e fa’ahinga *study* faka’ekatemika ke ke, ke lava tali’aki ē fehu’i ko ia. ‘A ia ko e fehu’i ‘uluaki ia pē ‘oku tau ma’u nai ‘a e naunau ke tau tali ‘aki ē fehu’i pē ‘ikai. Ko e me’a ia ko u fokotu’u atu, kapau tau fie tali e fehu’i ko ia pe ‘oku natula fakapa’anga ē fehu’i pea ‘oku ‘i ai mo ‘ene fehokotaki ki he kakaí pe na’e ‘aonga ka nautolu pē ‘ikai. ‘A ia ko e kakaí ‘uhinga ia ki he fonuá, ngaahi vāhenga fili, kau totongi tukuhaú ko e ko e fu’u fehu’i tali lahi ‘aupito ia ‘e fiema’u ke fakahoko ki he fehu’i ko ia ‘oku loloto fehu’i ko ia. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku tau ma’u e ngaahi naunau ‘i he ‘ahó ni ke

tau tali ē fehu’i ko ia, tukukehe ‘o kapau ‘oku mou ma’u ‘e moutolu e ngaahi lipooti mo e ngaahi fakama’ala’ala, ka ko e anga ia ‘o ‘eku ‘analaiso ‘a e ‘uluaki fehu’i.

Fehu’i hono 2, ko ia ko e fehu’i ‘oku ngāue nai ‘a e komisoni ki hono tau’i ‘o e faihalá pea mo e *Ombudsman*, ‘oku ngāue’aki pea ‘atā ki he tangata fonua kotoa. Ko e lipooti fakata’u ‘o e *Ombudsman* ‘oku ‘omai ki Fale Aleá ni ‘oku te’eki ke ma’u mai. Ko u tui ko e lipooti ko iá te ne lava fakama’ala’ala ‘a e tokolahi e kakai ‘oku ‘aonga ki ai ‘a e ngāue ‘a e ‘Omipatimeni mo e lahi ngaahi lāunga kuo nau tānaki, kuo nau ngāue ki ai pea mo e ngaahi keisi kuo lava fakakakato pe ko e ‘ū keisi ko ē ‘oku kei toe.

Ko e ko e tali mahino ia ki he fehu’i fekau’aki pea mo e ‘aonga ‘a e ngāue ‘o e ‘Omipatimeni. Ko e kongá ‘uluaki ko ē ‘o e fehu’i fekau’aki tonu pea mo e komisoni ki hono tau’i ē faihalá, ‘a ia ‘oku fakama’ala’ala pē ia ‘i loto he’etau tohi tali he taimí ni. Na’e tali he Fale Aleá ē patiseti ki ai pea ‘oku fakanofu ia he ta’u fakapa’anga fo’ou kamata he tokotaha ko eni ‘ene ngāue, he ‘aho 1 ‘o Siulai. ‘A ia ko u tui ko e fehu’i ko eni ‘oku ‘osi tali pē ia ‘i he’etau tohi he’ene tu’u ko eni he lolotongá.

Fehu’i hono 3, fekau’aki pea mo e

‘Aisake Eke: Sea, ki’i fakahoha’a atu mu’a ai

‘Eiki Sea: Fe’auhi e Pule’angá

‘Aisake Eke: Ki’i fakahoha’a mu’a tapu mo e Feitu’u ná

‘Eiki Sea: Tongatapu 5

‘Aisake Eke: ‘Io, ki’i fakahoha’a atu pē ia hangē ko e fehu’i ‘o a’u pē ki he ‘uluaki fakamolemole kātaki pē he hū ko eni, tapu mo e Feitu’u ná pehē ki he hou’eiki Fale Aleá. Ko e ‘oku ‘oku sai pē ia ke tau *honest* pe tautolu, hangē pē ko e fehu’i ‘uluaki, ‘oku ai hano ‘aonga pea tau tali pē tautolu ‘oku ai pē ngaahi me’afua ka ‘oku ai ngaahi me’a hangē ko e ‘Atitá, *performance auditing* ke tau ngāue ki ai ki he kaha’u.

Pea ‘ikai ngata ai, ‘i ai ‘ū *feed back*, ko e ha’u ko ē lipooti ko ē, ko e tau fakatokanga’i foki ‘ū lipooti pea ‘oku fai e ngāue ki ai e lui ko e ko e tali ko ia ko e tali ia he kakai ku *beneficiaries*, kae lava pē tama ka tau fokotu’u atu ki he kaha’u ko e tama ko ē pea mo e mahu’inga ke fai ha tokanga pea mai ha savea ki he kakai. Tatau tofu pē mo e *Ombudsman*. Lipooti ko ē *Ombudsman* ko e lipooti ‘e *Ombudsman* ka ‘oku pau ke ‘omai mo e *feedback* ia ‘anautolu ‘anautolu ko ē ‘oku ‘i ai ‘e nau *case*, he ko u lave’i ‘e au ē ni’ihi, ‘oku fiu tali ‘ave pe foki e tali ia ki he Potungāue kae fiu tali. Ka ko e ‘uhingā ki he ngaahi me’a pehē kae talaange pe ia ko e me’a pe ia ‘oku ma’u ka te tau faka ki he kaha’u

Tokoni Palēmia: Sea

‘Aisake Eke: ‘Uhingā ki he ngaahi me’a pehē

Tokoni Palēmia: Sea, ke u ki’i fakahoha’a atu mu’a, tapu mo e Feitu’u na ko e lipooti ‘atita ko ē ‘oku tau ma’u, ko e me’a ia ‘o e 2021/22 ‘a ē ‘oku mo’oni pē me’a ia ‘a e Feitu’u na ‘oku ‘ikai ke tau ma’u ia ‘etautolu ‘a e naunau ko ia he taimí ni. Ko e fehu’i eni ia ki he 2023, ‘ikai

ke tau ma'u 'etautolu ē naunau ko ia, ko e lipooti 'atita pē 'oku tau ma'u 'oku fānoa ia he ngaahi ta'u kimu'á

'Aisake Eke: Fakatonutonu, ki'i fakatonutonu pe au ia fakamolemole Sea, sai pē ki'i fakatonutonu pē 'aku

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 5

'Aisake Eke: Tapu atu pē mo e 'Eiki Sea, 'uhinga ke ke 'alu ia ki he *performance auditing*, ko e 'atita foki ko e hā e 'aonga. Taimi ni foki ia 'oku tau 'atu foki ē pa'angá pē te tau 'osi fokotu'u pē he 'atita kimu'a atu me'a ki he Minisitā ki he ngaahi taimi mai ko 'ē. Ka ko u tui ko e taimi eni ia ke tau laka atu ki he, sai pē mālō.

'Eiki Sea: Ko ia ko e konga 'uluaki ko ē fehu'i ko hono fakapotopotó 'a ia ko u tui ko e *compliance* 'oku lolotonga fakahokó.

Paula Piveni Piukala: Sea

'Eiki Sea: Ko e konga 2 ko ē ki he fehu'i ki he'ene 'aongá ko ia 'e 'aonga ki ai 'a e *performance*

'Aisake Eke: Ko e fakapotopotó Sea, tapu pea mo e Feitu'u na pē ka u ki'i fakahoha'a atu. Ko e 'uhinga foki e me'a ki he *efficiency*, 'oku te'eki ai ha me'a fua ia 'a ia ko ē 'oku 'asi mai he *budget payment*, ko e *operational allocation efficiency*, ko e me'a ko ia 'oku pau ke ai e me'a fua ia ko e hā e *cost e input*

'Eiki Sea: Kae kehe ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ki ai 'oku 'ikai ke tau ma'u 'a e naunaú ke tali 'aki ē fehu'i. Pe ko e hā e founa 'oku mou fie fakahoko 'aki hono talí, 'oku 'ikai ke tau ma'u ē me'a ngāue ke tau tali kakato atu 'a e me'a 'oku finangalo ki ai 'a 'Ene 'Afió ko e hā e fakaleá ko e 'uhingā ke tokoni mai ki he 'etau talí

'Aisake Eke: Ko 'eku 'uhingā pē 'aku, tapu mo e 'Eiki Sea mo e Feitu'u na, 'i ai ngaahi me'a ke tau ngāue ki ai ki he kaha'u, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i ke u ki'i

'Eiki Sea: Kātaki pe...

<007>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Sea: ... Tongatapu 7 kae faka'osi atu 'eku lau kakato mai 'a e ngaahi fehu'í.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Ka tau toki 'alu ki he natula hono talí pe te tau a'u fēfē ki ai.

Paula Piveni Piukala: Kai 'aonga pē eni ki he me'a ko eni 'oku tau lolotonga talanoa aí Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Fokotu'u ke fakatokanga'i 'e he Fale Alea 'oku taliui Pule'anga ki he kakai na'a nau fili mai kinautolu ki Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Ko e 'ai hake pē ki he me'a 'uluaki he 'oku kehekehe pē e fehu'í mei he 'isiú Sea. Ke u ki'i 'oatu 'eku fakakaukau Sea. Ko e fo'i kongá 'uluaki ia ko ē 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau tali 'e he, 'o 'oatu ha lipooti hangē ko e fakakaukau. Ka ke hanga 'o fakatokanga'i e me'a ko ení. 'Oku taliui 'a e Pule'angá ki he kakai na'a nau fili kinautolú pea ki he Fale Aleá, ko e 'isiú ia.

'A ia ko e 'amanaki foki eni ke tau hoko atu ki he Patisetí pea 'oku ne fakatokanga mai 'oku 'ikai fe'unga e muimui pē ki he tataki 'a e Pule'angá ka ko e fehu'í eni ke tau fai hono *allocate* e Patisetí pe 'oku fakapotopoto. Pe 'oku fakapotopoto pe ko e *interest* eni 'a e fonuá. Kapau te ke lau e fakapālangí Sea 'oku ki'i mahino ange ia he 'oku talanoa mai ia he *national interest*. Pea kia au ko e fo'i kongá 'uluaki ko ē, 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau tali e fehu'í ko ē, ka 'oku, ka ko e 'isiu ia 'oku ne hanga 'o lave'i mai 'a e fetaliui'akí mo e 'ikai fe'unga e muimui pē ki he tataki hangē ko e 'ata na'a ku fakatokanga'i mei he ta'u kuo 'osí pea ko e fehu'í ke tau fai he taimi 'oku tau *allocate* ai e Patisetí. 'A ē ko ē 'oku pehē mai, founa ki hono fakamoleki 'o e pa'angá ke tau fehu'í pe 'oku fakapotopoto 'a e lahi 'a e silini 'oku 'ave, hangē ko e hiki ko ē 'a e folau 'aki 'a e 8 milioná.

Fehu'í pe 'oku fakapotopoto, *interest* eni 'a e fonuá, *national interest* ka 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau tali ke pehē pe 'oku fakapotopoto pe 'oku 'i he *interest* 'a e kakaí 'i he anga ia 'eku fakakaukau ki hono fakaleá. Ko e fo'i 'isiu pē na'e pehē mai ke tokoni ki he ngāue 'a e Falé ni ke tau mahino'i 'oku taliui mai e Pule'angá *Executive* ki he Fale Alea. Uá 'oku 'ikai fe'unga 'enau muimui ke hangē ko e tau muimui pē ko e hā pē me'a 'oku nau talamai 'oku tau 'alu, 'ikai pē ke, ka 'ikai ke tau hanga 'o sivilisi'i pe 'oku fakapotopoto pe 'oku 'i he *national interest* 'oku 'uhinga ai 'enau fakalele *airline*. Ko e anga ia 'eku tokoni ki he 'isiu.

Tokanga hangē 'oku mohe ngaahi kupu 'oku ne siofi mo vakavakai'i ngāue 'a e Pule'anga

Ko e 'isiu fika uá, me'a tatau pē Sea. Ko e fehu'ia mai pē pe 'oku, he 'oku talu e tu'u e komisoní ia 'oku te'eki ke 'asi mai e Komisoni ia ko eni e *Ombudsman* mo ha fa'ahinga, talu e hoha'a 'a e kakaí, hoha'a mo e Falé ki he ngaahi me'a 'oku tukuaki'i ki ai 'a e Pule'angá mo e ngaahi pisinisi, 'a ē 'oku fakalele 'aki 'a e pa'anga tukuhaú. Ka 'oku hangē 'oku mohe 'a e *Ombudsman*, mahalo ko e fakatokanga maí pe 'oku ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ue'i angé 'ū *mechanism oversight* ko ení.

Fakamanatu mei he Pule'anga ko 'enau ngaue 'oku fai 'o fakatatau ki he Lao/Tu'utu'uni Ngāue

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea 'oku lolotonga fakamanatu atu pē ko e ngaahi va'a 'o e Pule'angá 'oku ngāue fakatatau ki hono lao 'oku ne tu'utu'uni 'ene ngāue. He 'ikai ke fa'a 'oho noa'ia holo. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea ko e ma’u ia ‘Ene ‘Afió ‘oku nau maumau lao. Ka koe’uhi foki ko ‘enau fakapulipulí ko e ‘ikai ke omai ke tau talanoa’i ke fanongo mai ‘Ene ‘Afió ‘oku nau muimui he laó.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ‘oku hangē tofu pē eni ha fo’i ‘akapulu. Ko e *out* e pulú ‘oku toe lele mai. Mou talamai pe te u lī fēfēe’i e pulú ki loto? ‘Ikai!’Oku ‘ikai ke pehē, ko e ‘akapulu ta’eoli taha ia ‘i māmani. ‘Oku ‘i ai hono tu’utu’uni ‘o e ‘akapulú ke fai ‘aki e ngāue pea ko e anga ia ‘a e ngāue ‘oku fakahoko ‘i he fonuá he taimi ní. Mālō 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Taniela Fusimālohi: Sea.

Fakamamafa’i ‘e he Seá ko e konga ‘uluaki Tō Folofolá ko e fakamanatu mai ki Fale Alea ‘a honau fatongiá

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ke u ‘oatu ha’o taimi. Tongatapu 7 ‘oku ‘osi ho’o taimí. Ko e konga ‘uluaki ko ē ‘o e Tō Folofolá ko e *statement*, ko e *matter of fact*. ‘Oku ne fakamanatu mai ki he Falé ‘etau fatongiá ke taliui mai e Pule’angá ki he Fale Aleá pea ko tautolu ‘oku tau hanga ‘o fakaivia’i e pa’anga ‘oku fakamole he Pule’angá he taimi ‘oku tau hikinima ai he Patisetí. Ko e fakamanatu mai ‘e he ‘Ene ‘Afió ‘etau fatongia ‘i Fale Aleá ke tau fakahoko. Te tau toe tali mo ia? Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou nofo fakapatonu ai ki he ngaahi fehu’i ‘oku *question mark* maí. ‘E malava pē ke tau tali, mālō Ho ‘Afió hono fakamanatu mai ‘etau fatongiá ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku tonu ke tau toe fakalea pehe’i pe toe fakahū ki he’etau tohi talí. Ka ‘oku mahino kia au ho’o fakamanatu mai me’a ko iá.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakaleá Sea he ko e, ki he motu’á ni ko hono toe ako’i pē tautolu ki hotau fatongiá ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke tau tali.

‘Eiki Sea: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: ‘O hangē ko e me’a ko ē.

Tokanga Sea ki he founga ke tali ‘aki e aofangatuku ‘o e Tohi Talí

‘Eiki Sea: Ka ko ‘etau fakafehoanaki eni ‘a e Tō Folofolá pea mo e hā e me’a te tau hanga ‘o fakahū ‘i he’etau tohi talí. Pea ‘oku kamata pē mei he ngaahi fehu’i pē te tau tali e ngaahi fehu’i ko iá, ko e hā e founga te tau tali ‘akí pea ko e hā e loto ‘a e Falé ki he taimi ko ē ‘oku tau aofangatuku ai ‘etau tohi talí. ...

<001>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Sea: ‘A ia na’a ku ngata ‘i he fehu’i fika 3, ‘a ia ‘oku fekau’aki ia pea mo e fe’auhi ‘a e Pule’anga pea mo e *private sector*. Ko e taumu’a ‘o e me’á kuo tu’uma’u ‘a e me’a kotoa, koe’uhi kuo ‘ikai ha pa’anga ke fakakakato ‘aki ‘a e ngāue kotoa ke fai.

‘A ia ‘oku ou tui na’e ‘uhinga ‘eni ia ki he *deficit*, ka kuo ‘osi tāpuni ‘a e *deficit* ia ‘i he ta’u fakapa’anga lolotonga. ‘A ia ‘oku ou tui ko e me’a ko ia ‘e malava pē ia ke fakama’ala’ala. Ko e fehu’i ko e tu’unga ko eni ‘oku ‘aonga ki he fonua, ‘a ia ‘oku toe foki mai ia ki he fehu’i ko eni na’a tau sio ko ē ‘i he konga ‘uluaki, ‘e ‘aonga nai ki he ngāue ‘a e kakai ‘o e fonua pē ‘ikai. Ko e *performance audit* pē ko e ‘atita te ne lava ‘o tala pē na’e ‘aonga pē ‘ikai.

Fehu’i hono 4 he konga faka’osi ko eni he peesi hono 2. Ko e hā ‘oku fakalele fakapulipuli ai ‘e he Pule’anga ‘a e kautaha vakapuná, kae ‘ikai ke ‘omi ha kau ma’u faka’ilonga taukei mo e mala’e folau vakapuná. ‘UHINGA eni ki he taimi ko ē ‘oku tau fehu’i atu ai pea nau lipooti mai ki he Falé. Ko e hā ‘a e ‘uhinga, ‘ikai ke tau lava kitautolu ‘o tali ‘a e fehu’i ko ia? Ko e Pule’anga pē te ne lava ‘o tali ‘a e fehu’i ko ia, pē ‘oku ‘omai pē ‘oku ‘ata kitu’a ‘enau ngāue ‘o lipooti mai ki he Falé koe’uhi ko e pa’anga ‘oku fakamole ki he fakalele ‘a e kautaha ko eni ‘oku to’o atu mei he pa’anga ‘a e fonuá.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ki’i tokoni atu.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a mai.

Fokotu’u ke ‘omai taimi tonu ‘e he Pule’anga ki Fale Alea ‘enau ngaahi Lipooti Fakata’u

Taniela Fusimālohi: Sea ko e pehē ko ē pē kuo ma’u ‘a e talí Sea, ko ‘eku tui, ‘io, ‘oku ‘osi ma’u ‘a e talí ia. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘e 2 Sea, ‘a ia ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘oku tau tōnounou ai. ‘Uluaki, ko e tōmui ‘a e ‘u lipooti. ‘I he ngaahi lipooti ko ē pea ko e ‘uhinga ia ‘etau pehē ko ē ke liliu ‘a e *format* hono ‘omai ki he Fale ni ‘a e *format* ‘o e lipooti. Pea na’e ‘i ai ‘a e kole ‘a e motu’a ni ke ‘omai mu’a ‘a e lipooti, ‘omai pē ha ki’i Lipooti Fakaangaanga ki he Ta’u Fakapa’anga lolotonga ke a’u mai ki ‘Epeleli.

Sea kapau na’e ‘omai ia ko e ‘omai ia ‘o e talí, he koe’uhi he ko e potungāue kotoa, ‘oku mea’i pē ia ‘e he kau Minisitā ‘oku ‘i ai ‘enau *Annual Management Plan*, pē ko e palani fakata’u ‘osi ‘i ai pē ‘a e ngaahi tefito’i tāketi ia ai ke ma’u, pea ‘oku kau ai ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku tokanga mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio, ka ‘oku ou tui ko e ‘uluaki matāmama, fu’u tōmui ‘aupito hono fai mai ‘a e lipooti. Pea ‘omai ‘a e fakamatala ‘oku ‘ikai ko e fakamatala ia ‘oku tau fiema’u ‘o hangē ko eni ‘oku ‘oange ki he kōmiti ko eni te nau ō ‘o ‘ai ‘a e *format*.

‘Ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘oku tokanga ki ai ‘a e kōmiti ia ki ai pē ‘ikai, he na’a nau talamai ko ē ‘oku nau tokanga ki ai ka ko ē ‘oku ‘ikai ke nau tokanga nautolu ki ai. Ka ko e sio Sea ko e toki mahu’inga eni ‘i he ‘aho ni, ke ‘ilo kapau na’e fai ia ‘o liliu ‘a e *format* ke ‘omai taimi ‘a e lipooti pea tali ‘a e kole ke pehē atu ‘omai mu’a ha ki’i lipooti fakaangaanga ‘i he *format* ko ia ke a’u mai ki ‘Epeleli ‘o e ta’u ni ko e talí ia ‘oku ‘osi ma’u ia Sea, he ‘oku ‘i ai ia.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘a ia ko e hā ho’o fokotu’u ki he’etau tali ki he Tō Folofola, fekau’aki mo e fehu’i ko eni, te tau talatalamahaki ki he ‘Ene ‘Afio, ‘oku ‘ikai ke nau ‘omai ‘enautolu ‘a e lipooti kei taimi? Ko e hā ‘a e tali te tau ‘ave ‘aki ‘a e fehu’i ko eni.

Taniela Fusimālohi: Ko e talí eni ia ‘oku ou fakamatala atu Sea, pea ko hono 2, ‘oku faka, talamai ia ‘oku *confidential* ē, talamai ia ‘oku ‘ikai ke, he ‘ikai ke ‘omai ia he ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Fale Alea. Ka ‘oku ou, ka kapau ko ho’o fehu’i mai ‘au Sea kia au ke u tali atu ‘a e fo’i fehu’i ko ena ‘oku ke tokanga ki ai, ko e talí pē eni ia, tōmui e lipooti, pea ‘ikai ke ‘omai ‘a e fakamatala ia ke tali ‘aki ‘a e fehu’i ki he ‘Ene ‘Afio.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eua 11, me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko eni, ko e taimi ‘oku fehu’i mai ai ha me’a ki he Pule’anga ‘o kapau ‘oku fakatatau ki he lao ‘oku ‘oatu ia, ko e me’a ko ē ‘oku malu’i he lao he ‘ikai ‘oatu ia. Ko e talí ia ‘Eiki Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau te tau foki ki he ‘etau ‘u miniti ‘a e me’a ko ē ‘oku mau toutou ‘eke, talamai ia he ‘ikai ke ‘omai ia he ‘oku kehe pē me’a ia ‘a e Pule’anga mei he me’a ‘a e Fale Alea, kae ‘osi ko íá, ‘oku talamai ‘e he Konisitūtone, ko e Pule’angá ‘oku nau *responsible* ki he Fale Alea. Pea ko eni kuo toe talamai pē ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Io Sea *responsible* ‘a e Pule’angá fakatatau ki he laó Sea.

Taniela Fusimālohi: ... ‘e he, toe talamai pē ‘e he,

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fatongia ia ‘o e Pule’anga taliui ‘o fakatatau ki he lao.

Taniela Fusimālohi: ... ‘e he ‘etau Tō Folofola ke ‘omai, pea ko e ‘uhinga ia ‘a e talamai ‘oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e tataki ia ‘a e Pule’angá. Pea ko ‘etau tokoni eni ia kia kinautolu ke fai fakalelei hotau fatongia. Ko hotau fuofua fatongiá Sea ko ‘etau fuakava ko ē ki he ‘Ene ‘Afíó. Ko e fuofua fatongia ia, ke tau faipau ki he ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a e Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afíó. Pea ko hono uá, ke tau fai pē me’a ‘oku lelei ki he kakai, ‘a ia ‘oku hā ‘i he Konisitūtone, pea ko ‘eku tokangá Sea kuo tau a’u tautolu ia ki he tu’unga ko e talí pē eni ia ‘oku ou hanga ‘e au ‘o ‘oatu, ke fakakau atu ki he talí fu’u tōmui hono ‘omai ‘e he Pule’angá ‘a e lipootí pea mo ‘omai ‘i he *format* ko ē ‘oku ala lava ai ke tala ki he ‘Ene ‘Afíó ‘a e me’a ko ē ‘oku faka’amu pē ke ne ‘afíó’i.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea ko e tu’utu’uni ‘a e lao, kupu 51 (5) ‘omai fakata’u, ko e toki ‘osi ‘a e ta’u ko ‘ene ...

<002>

Taimi: 1205-1210

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘oatu ia he lipooti. Ko ia Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku sio ko ia ki he ta’efie ngāue fakataha mo fepoupouakí ke ‘ave ‘etau fakamatala ki he kakai. Ko e tu’o fiha eni...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ngāue fakatatau ki he lao ko e me’a ia ‘oku talamai ‘e he lao. Ke tau ‘ai founa ngāue kehe kitautolu ...

Taniela Fusimālohi: He koe’uhi Sea ko e pehē pē ke ‘omai ‘e he Pule’anga ha fakamatala ‘oku ‘omai pē ia.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 kuo ‘osi mahino ho’o poini ‘a koe mo e tali ‘a e Tokoni Palēmia ki he *issue* ko eni. ‘Oku ke me’a mai koe ia ke ‘omai ha’anau tali koe’uhí ko ‘etau Tali Folofola. Tali mai

‘e he 'Eiki Tokoni Palēmia nau tulimui nautolu ia ki he tu'utu'uni ‘a e lao ko e *annual report* pē.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea, kapau ‘oku fiema’u ‘e he ‘Ene ‘Afio ke ‘oange ha tali, nau nofo nautolu mo e tali mahalo ‘oku nau maile 2 nautolu ia mei Fale Alea he taimi ni. ‘E fe’unga ‘enau a’u mai mo e me’a ‘oku ‘omai ‘a e Tō Folofola fo’ou ia ‘i he hoko mai ‘i he tāpuni. ‘E toe ‘omai mo e Tō Folofola, ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga ko ē ki ai ko hotau tefito’i fatongia ko e talui kakato, Tō Folofola mai ‘Ene ‘Afio pea ‘oku faka’amu e kakai, ‘a eni ia ‘oku talamai pē ko ē ‘i he Tō Folofola. ‘Ikai ke fe’unga e me’a ia ‘oku talamai ‘e he Pule’anga.

'Eiki Sea : Mālō ‘Eua 11. ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ko ha taimi eni ia ke ke malanga ai.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou’eiki ko e peesi hono 3 toe fehu’i ‘e 2 ai. ‘A ia ko e ‘uluaki fehu’i ko u tui ko e fehu’i ‘i hono fakapālangi ko e *rhetorical question*, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ke tali. Ka ko e fehu’i faka’osi ‘oku fekau’aki ia pea mo e faito’o konatapu. Ko e fehu’i, ko ‘etau fononga ki fē ‘i he me’a ni? ‘A ia ko u tui kuo hanga ‘a e fehu’i kimu’a, ko e hā ‘a e ngaahi palani ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Fale Alea fekau’aki pea mo hono fakafepaki’i ‘o e faito’o konatapu. Ko e tali ki heni ‘oku ou tui ‘oku ‘i loto pē ia he’etau tohi, na’e ‘asi ai ‘oku tukupā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ke nau ‘ave ‘a e kaveinga ko eni ki he’enau ngaahi vāhenga filí. Pea ‘oku ai pea mo ‘etau tukupā ke tau fakaivia’i ‘a e ngāue ko eni ke fakafepaki’i ‘i he patiseti ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai.

‘A ia ‘oku ai e ngaahi me’a ‘i he ngaahi fehu’i kuo tali, ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai tonu ke tau tali. Pea ‘oku ai mo e ngaahi me’a ko u tui ‘oku ‘osi mahino pē ‘etau fakama’ala’ala ko eni pē ko e hā hono fakalea. 'Eiki Minisitā Pa’anga, pea toki me’a mai ‘a Ha’apai 13.

'Eiki Minisitā Pa’anga : Tapu atu Sea tapu atu ki Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Minisitā kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai, Hou’eiki Mēmipa e Fale. Ka na’a ku ki’i fie fakahoha’atu pē au Sea ‘anenai he taimi ko ia na’e fai ai e tālanga ki he fehu’i 1, ‘a e me’a ko ia na’e lave mai ki ai ‘a e kongā ko ia. Ko e me’a mahu’inga pē ia, ka kiate au ko e vakai mai ena ki he anga hono ‘a e *oversight* ko e *role* ia ‘a e Fale ‘i he fakalūkufua ki he pa’anga ‘a e Pule’anga. Koe’uhi foki ko e taimi ko ia ‘oku fakahoko ai ‘e he Pule’anga ia ‘a e lava hono fatongia, ko e anga ē ‘ene sio ki hono fa’u tu’utu’uni, ki hono fakapotopoto’i e pa’anga. Ka ‘oku kau ai pē pea mo e mafai ko ia ‘oku lava pē ke fakahoko ‘e he kau Fakafofonga.

‘A ia ko e me’a ko ia na’e me’a ki ai ‘e Tongatapu 5, ko e tu’u ko ē he taimi ni ‘i ai foki ‘etau lao ‘oku ‘i ai e ‘ofisi ia e ‘Atita ‘oku ne fai ‘e ia ‘a e fehu’i ko eni. ‘Oku ai e fehu’i ia ko eni pea ‘oku tau hanga ‘etautolu he Patiseti ‘o ‘oange e pa’anga ki he kau ngāue ko ia ‘oku ‘i he tafa’aki ko ia. ‘Oku ai e lipooti ‘e taha ‘oku ‘osi fakahū mai pē ka ‘oku te’eki ai ke fai hono tālanga’i he Fale ‘a e fehu’i ko eni ko ē ‘oku fai ko eni. Pea ‘oku hanga pē ‘e he Lao ‘Atita ia ‘o fakamafai’i ‘a e fai ‘o e fo’i fatongia ko ia.

‘A ia ko e fo’i fatongia ko ia kuo ‘osi ‘i he lao, pea ‘oku ‘osi hanga pē ‘e he vahe ‘e he Fale ni ‘a e pa’anga e Patiseti ‘o ‘ave ki he tafa’aki ko ia ki he tafa’aki ‘a e ‘atita’i ‘a e ngaahi founga ngāue pē ko e *performance audit* na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 5 ‘i he fakahoko e ngāue. Ka ‘i he taimi tatau kapau ‘oku fiemālie ‘a e Fale Alea ia ki hono fakahoko ‘e he ‘Atita ‘a hono fatongia ko ia. Ka ‘o kapau ‘oku nau pehē ‘oku fiema’u pē ha ngaahi fatongia kehe ke siofi ‘a

e fehu'i tatau ko e me'a pē 'oku fakahoko mai 'oku 'i ai pē 'a e Lao ke fakahoko ia 'e he kau Fakafofonga. Mālō.

'Eiki Sea : Ha'apai 13.

Fokotu'u Ha'apai 13 ke tali 'a e Tali Folofola fakahū ange mei he Komiti

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Palēmia Le'ole'o, Hou'eiki Minisitā mo e kau Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu koe'uhi ko e ki'i faingamālie 'oku ou ma'ū. 'Eiki Sea, ko e fakahoha'a pē ia fekau'aki pea mo e angamaheni 'o 'etau ngāue ki he tali 'o e Tō Folofola. Ko u fokoutua pē pea u fanongo ki he anga 'a e ngaahi feme'a'aki 'Eiki Sea. Ko u tali 'e au 'a e Tali Folofola ko eni kuo 'osi fokotu'utu'u 'e he Komiti. Pea ko u tui ko e me'a ia na'e tonu...

<008>

Taimi: 1210-1215

Veivosa Taka: ... ke nau 'ohake ke fakalahi ki he tali e komiti 'a e mafola 'a e faito'o konatapu kae pehē ki he ngaahi me'a kehekehe 'oku 'asi ai 'a e fiema'u ko eni 'a e 'a e fakamatala. Ko u falala 'aupito au ki he Komiti Fili na'a nau fakakakato 'a e fiema'u ko eni. Pea 'oku ou fokotu'u atu Sea ke tau tali kae hoko atu ki he tu'unga hoko hono fakafolau atu 'o e Tali Folofola ki he 'Ene 'Afió. 'Eiki Sea 'oku ou tui kuo, kuo maau mālie 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku tau fiema'u ke tau fakakakatō pea kuo kakato ia. Pea ko u fokotu'u atu mālō 'Eiki Sea.

Tokanga 'oku mahu'inga ke tali 'isiu fekau'aki mo e fatongia Pule'anga ke 'oua fakalele pisinisi

Paula Piveni Piukala: Sea, kole pē ke 'omai ha ki'i taimi. Ko e ko e fokotu'u pē eni ia ki he, ki he Tali Folofola 'e Sea ko e fakamatala na'e 'omai 'e he Minisitā Pa'anga 'oku ai pē 'ene 'uhinga lelei ko e, ko 'eku fehu'i 'e a'u fakakū e fa'ahinga fakamatala ko ia ki he 'Ene 'Afió ke 'oua 'e hoha'a mai? 'A ia ko 'eku pehē, ko e na'a tau na'a ke fakatokanga mai koe ki he ngaahi fehu'i Sea. Ka kia au ko e *issue* 'a e me'a 'oku mahu'inga tahā ko e *issue* ko ē ko ē hangē ko e fehu'i ko ē ko ē pē 'oku fakapotopoto kapau 'e 'oatu he tali 'oku fakahoko ki he 'Atita ke nau fakafatongia 'aki 'a e *performance audit* pē ko e *effectiveness* fa'ahinga me'a pehē. He 'oku, ko e 'uhinga ko e laumālie Sea ko e kau eni he Tō Folofola 'oku hua mai ia 'i he levolo 'i he levolo e fakahoko fatongia.

Ko 'etau anga 'aki pē foki 'oku ne 'oku ne hanga 'o fakataulama ka ko e mahu'inga ko ē kia au ia Sea ke ne ongo'i 'oku tau tokanga atu ki he me'a 'oku tokanga mai ki ai he ko e hangē ko e me'a ko ē ko ē ki he *Ombudsman* ke fakahoko ki he *Ombudsman* te nau hanga 'o tokangaekina e me'a 'oku hoha'a mai ki ai. Ka ko e me'a lahi 'oku ou loto Sea ke, ke *address* hení. He na'e 'omai ia he 2021, 2022, 2023, 2024 eni 'a e fatongia 'a e Pule'anga ke *govern, regulator, regulate* fakalele e fonua 'ikai ke nau kau he pisinisi sio ki he 'etau talangata'a 2021, 2022, 2023, 2024 'oku toe 'omai pē fo'i fekau tatau ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Paula Piveni Piukala: Kei 'oatu pē he Pule'anga.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Fo'i tali tatau.

Fakatonutonu mei he Pule'anga 'oku kaunga lelei fokotu'u Kautaha Lulutai ki he kakai 'o e fonuú

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ki'i fakatonutonu atu pē Sea 'oku kau ai mo e fo'i fehu'i 'oku kau lelei ki he kakai 'o e fonua me'a ia 'oku tu'u atu ai 'a e *Airline* Lulutai.

Paula Piveni Piukala: Sea lolotonga fulutamakia 'a e kakai e fonuá he fo'i fakalele pisinisi ko eni Sea. 'Oku 'ikai ke fehu'ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku 'ikai ke fulutamakia ia he 'ikai ke 'i ai ha ...

Paula Piveni Piukala: 'E taha 'e tu'u ai.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tukahau makehe 'e tānaki ki ai ka ko e tokoni ki he fefolau'aki 'a Vava'u mo Ha'apai kae 'uma'ā 'a Niua 'Eiki Sea. 'Oku mahu'inga ia ka mautolu.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu e fa'ahinga ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mahu'inga ia ki homau kakai 'a e ...

Paula Piveni Piukala: Fakamatala ko ē Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fetu'utaki 'oku fu'u mahu'inga ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu e fa'ahinga fakamatala fakanāfala ko eni. Na'e 'osi 'i he 'i he Feitu'u ni 'a e kautaha ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Paula Piveni Piukala: Na'a nau pehē ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ke 'ai mu'a ki he Fakafofonga ke ne ngāue'aki pē ha lea 'oku fakapotopoto. Tuku e 'ai ia e fakanāfala kovi ia. 'Ai fakalelei ho ...

Paula Piveni Piukala: Ko e hā, ko e hā 'a e fo'i lea lelei ki he fakanāfala? 'Ai 'ai noa'ia?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fakakaukau'i pē he na'e ako'i koe.

Paula Piveni Piukala: Na'e kovi ange e fo'i lea ia na'a ne 'ai 'e ia kia 'Eua 11 he na'e ako'i ia.

'Eiki Sea: Tongatapu 7. Tongatapu 7 fakamalanga mai koe ka au.

Paula Piveni Piukala: Ko u tokanga atu au Sea ki he me'a ko eni ko u 'uhinga ko ē ki ai. 'Oua 'e pehē tokua kapau na'e 'ikai ke fakamo'ui he Pule'anga e Lulutai he 'ikai ke lava e fefolau'aki he kuo kaikaila mai 'a e ngaahi *private sector* ka 'oange ha'anau faingamālie he

'ikai ke ai ha ki'i fakamole ia he pa'anga tukuhau. Ka ko e fakamole ko eni 'oku talanoa mai ki ai 'a e Tō Folofola Sea kuo a'u ia 'o 40 miliona.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ko e kakai ko eni 'oku nau kei fiema'u pē ke hanga 'e he Pule'anga 'o fokotu'u ange e naunau ka nautolu. Pea 'oku 'osi kole atu pē ka nautolu nau ō mai 'o fakatau honau 'inasi ke hoko atu e ngāue 'oku 'ikai faingata'a.

Paula Piveni Piukala: Sea ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Atā pē ia Sea ke nau ō mai.

Kole Tongatapu 7 ki he Pule'anga ke tuku 'enau lohiaki'i 'a e Fale Alea

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fie fakatokanga atu ki he ki he Tokoni Palēmia ke tuku ā hono lohiaki'i...

<005>

Taimi: 1215 – 1220

Paula Piveni Piukala: ... 'a e Falé ni. Ko e feitu'ú ni fiema'u ke tau ō mai 'o lea mo'oni ai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Paula Piveni Piukala: Teu fakapapau atu Sea kapau 'e holomui e Pule'angá pea kapau 'e tukuange 'e tukuange pe 'enautolu ke 'atā e ngaahi kautahá ke, 'e lele pe e *airline* ia he uike kaha'ú pe.

Taukave mei he Pule'anga 'atā pe ki he sekitoa taautaha ke tohi ange ke fakalele Kautaha Lulutai

'Eiki Tokoni Palēmia: Kapau na'e 'i ai ha taha ia 'Eiki Sea 'e ha'u 'oku 'atā pe ia. 'Oku 'atā pe fonuá ia, 'atā pe mo e Laó, kehe ke nau muimui ki he Laó ke mahino 'oku malu.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 koe'uhí ko u fakatokanga'i 'oku toe e miniti 'e 5 pea tau mālōlō. Ke ke me'a maiangé ha ngāue 'e lava ke tau hoko atu ki ai koe'uhí ke tau foki mai pe he 2 'oku 'osi 'i ai ha me'a ke tau sio ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, ko 'eku 'uhinga pe 'a e toe afe holo 'a e malangá ko e ngāue 'a e fakahaleleu ko ena me'i he *DPM*. Ka ko e poini Sea 'oku ou hanga 'ohaké, he ko e palopalema eni. Ko hono fakalea ko ē ko e ko e hā kuo fakalele fakapulipuli aí. Ko e ma'u 'e he 'Ene 'Afió mei fē? Ko 'ene ma'u mei fē? Mei he'ene fanongo mai ki he Falé ni 'oku tau kīvoi ke 'omai 'a e fakamatala pa'angá. A'u ē ki he 'Atitá 'okú ne talamai, 'osi ange 'eku ngāué, te'eki ke ne ma'u ha *Certificate of Ownership* pe ko e *shareholder* 'o e kautaha ko eni ke ne fakapapau'i pe ko e hā lahi e silini kuo to'ó.

Ko e poini ia ko ē 'oku 'omai 'e he Tō Folofolá ka ko e me'a tēpū ko u tokanga au ki aí

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e toutou

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, na’á ku ‘osi ‘omai e fakamatala pa’anga ‘osi ‘atita’i ‘o fakahū ki he Kōmiti ‘o e Lulutai.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 21/22 ia, te’eki ai ke ‘omai e 22/23, 23/24 he ko hono mo’oni Sea ko ‘eku tokangá ‘aku, ‘oku ‘ikai ke u tokanga au pe ko e hā e mo’oni ‘enau me’a ‘oku faí. Ko u tokanga au ki he hoha’a na’e ‘omai, ta’u eni ‘e 4. Kei tu’u atu pe Pule’angá, na’á ku fanongo he *Press Conference* ‘a e Palēmiá. Te mau hokohoko atu pē, pea ko u fanongo he Tokoni Palēmiá te nau fakatau vaka fo’ou, ko ‘etau ‘alú ai ki fē.

‘Eiki Sea: Ki’i mālōlō hena Tongatapu 7, me’a mai Tongatapu 1

Tui Tongatapu 1 kuo fe’unga ngāue Komiti ki he Tali Folofolá kae hoko atu ngāue Fale Alea

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá, pehē ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga. Ko e vakai ‘a e motu’á ni ki he līpooti ko eni ‘a e kōmiti na’á ke ui ‘e he Feitu’u na ‘o falala ki ai ke fai e Tali Folofolá mo e anga e vakai ‘a e motu’á ni ki he ngaahi Tali Folofola pehé ni ‘i he kuohilí. ‘Oku kau eni he Tali Folofola ‘okú ne toe ki’i fakaikiiki ange e me’a, ‘o ‘ikai ke meimei nofo fakalukufua pe ‘o hangē ko e *bullet point* ko eni ‘oku ‘osi ‘asi pe ‘i he tohi ko ení.

Pea ko e motu’á ni ia ‘oku ou pou pou au ki he ngāue ‘a e kōmití na’e faí. He ‘o kapau te tau nofo ‘i he hangē ko e faka’amu pea ‘oku kau e motu’á ni ia ‘o kapau ‘e lava ka ko ‘eku vakai ‘aku ki he taimi ‘oku tuku mai ke fakahoko ‘a e fatongia ko ení he ‘ikai lava ia. Pea he ‘ikai ke kakato ke tau nofo ‘o tali fakamā’opo’opo, ō ki he ngaahi potungāue. Pea ‘e toe fai e toe ngaahi fakatotolo ‘o kapau ‘i he tui ‘a e motu’á ni ke tau fakakakato e me’a ko ení ke maau ko ha Tali Folofola.

Pea ko e fehu’í ia, ‘o fakatatau ki he ngāue ‘a e kōmití. Ne ‘osi fe’unga pe eni pea ‘oku ou tui au ki ai ‘o fakatatau ki he fo’i fakafeangai ‘o e ngaahi *protocol* pe ko e ngaahi ouau Huufi ‘o e Fale Alea ‘i he vā ‘o e Fale Alea ‘o Tongá pea mo ‘Ene ‘Afió.

‘Oku lahi e ngaahi me’a ia ke fai hano tali pea hangē ko ha faka’amu ki he Pule’angá ke ne taliui mai ki he Fale Aleá ha ngaahi me’a na’e toka mamafa ki ai ‘a e Tō Folofolá. Hangē pe ko e ‘ū fehu’i ko eni na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 4, ko e mo’oni. Ka ko ha me’a ia ke tali heni, pea hangē pe foki ko e fo’i fehu’i ‘oku pehe ní, he te tau tō kehekehe ai Sea.

Na’e fakapotopoto hono ngāue’aki e pa’angá, pa’anga fē? Pa’anga fakavāhenga ‘a Tongatapu 1, te u tali ko ē ai? ‘Ikai. He na’e ‘osi mahino ia he Līpooti ‘Atitá na’e ‘ikai ke fakapotopoto. ‘A ia ‘oku faingata’a hono tali ‘a e ngaahi fehu’i ko ia ‘o kapau ‘oku tau pehē, ke tau pehē pe. Na’e ‘aonga ki he kakai fonuá,? Ko ē, ko hono ‘uhingá he’e kei ua pe talí ia, ‘o ‘io mo ‘ikai ‘o fakatatau ki he anga e a’usia ‘a kitautolu e kau Fakaafongá, Hou’eiki Pule’angá kae pehē ki he kakai ‘o e fonuá.

Ko u tui lahi au Sea kuo fe’unga ‘a e ngāue ‘a e kōmití ki he tali ko ení kae hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Falé ia ...

<006>

Taimi: 1220-1225

Tēvita Puloka: ... ia Sea, he ‘oku tau hanga atu ‘a e mafatukituki e ngāue ho Falé ka ko e ki’i vaha’a taimi nounou pē eni ‘oku ‘omi ke tau ngāue ai ki he Tali Folofolá, ko u fokotu’u atu ia ‘e au, mālō.

Fokotu’u kuo ngali mā’opo’opo tali ki he ngaahi fehu’I na’e fai ki ai tokanga kae tali ā ‘a e Tali Folofola

Māteni Tapueluelu: Sea, tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae pehe ki he Hou’eiki mēmipa ‘o e Fale Aleá ko u ongo’i Sea, ko e anga ia tui ‘a e ongo ‘a e motu’á ni ‘oku tau ‘alu tautolu ke mā’opo’opo. Na’a lava ke tau ma’u pē e fa’ahinga aofangatuku ki he fo’i momeniti nounou ko eni ‘oku toé Sea.

Ko e ko u fiemālie au ki he anga e takitaki mai fekau’aki mo e ngaahi tali, ke lava ma’u ki he ngaahi fehu’i kuo ‘omai. ‘A ia ko e fehu’i mamafa ko ena kau ki he vakapuná ‘oku ma’u ia ‘i he Kupu 118 ‘o e kongá ‘o e ngāue ‘oku fakahokó ‘a ia ‘oku fakaikiiki mai ia ai. ‘A ia ko e kongá ē ngāue ‘oku fakahoko mahalo ko e fehu’i mamafa taha ia ‘oku ‘omai ‘i he Tali Folofola. ‘Oku mahino pē ‘oku ai ngaahi fehu’i ia ‘e ni’ihi ia ‘e ‘ikai lava ia ‘o tali pea ko e ngaahi fehu’i ia ‘e ni’ihi ko e hangē ko e taki pē tau tokangá, ka ko e ngaahi kongá lalahí ‘e lava pē ia ‘o ma’u ‘i loto ‘i he Sea.

Tokanga Tongatapu 4 ke fakapapau’i ‘oku fakamaatoato ‘a e tukupā ki he ngaahi tali fekau’aki mo e faito’o konatapu

Ko e me’a ko u tokanga ki ai e motu’á ni Sea, ke ke fakapapau’i pē ‘oku fakamaatoato ‘a e tukupā mo e ngaahi tali ‘oku ‘oatu kau ai ‘a e me’a ko eni ‘a e faito’o konatapu ‘Eiki Sea. He ko u tui pē ‘e hangehangē kiate au ‘oku ‘ikai ke kau ē faito’o konatapu ia he ngaahi *priority agender* ko eni ‘oku ha’u he *budget*. Ka ‘oku tō mai foki e Folofola ia ai pea ‘oku tō atu ai feinga ai ke tulituli ho tau tukuingāta ke fakahoko ē ngāue ki he faito’o konatapu.

Ko u tokanga pe au ia ke fakapapau’i ‘oku mo’oni ‘a e ngāue ‘oku fakahoko ‘i he kaha’u ka ko e me’a ko ē ki hono tali ‘o e ngaahi fehu’i ko ē ‘i he Folofolá Sea, ‘oku ou ongo’i au ia ‘oku mahino ‘oku kakato ia pea ko u kau au ia ‘i hono fokotu’u atu Sea, mālō Sea.

Fehu’ia tu’u ‘a e faka’uhinga fo’i lea “ala folau” ‘i he Tali Folofola

Tēvita Puloka: Sea, kātaki ko ‘eku ki’i fehu’i ‘aku he palakalafí 3 ko eni ‘a e Tali Folofolá, ‘oku ‘asi ai e fo’i lea ko eni he sētesi fika 2, kaveinga folau ke ne tūhulu ‘a e **ala folau** ‘o e ta’u faka-Fale Aleá. Ko ‘eku ‘eke ē fo’i lea ko ē ‘a e **ala folau** ‘a e ‘uhinga na’e fakahū ai ko e ma’u ‘a e motu’a ki he **ala folau**, ko e fale ia ko ē ‘oku ngaahi e kaliá ‘i hano maumau. Pea kapau leva ‘oku ‘uhinga pehē ko kitautolú ko e ngaahi kalia maumau. Pea ‘oku ‘uhinga ki ai e fo’i lea **ala folau**. Tukukehe ‘o kapau ‘o kapau pē ‘e to e fakatonutonu mai ‘a e motu’á ni pe ko e ‘uhinga pē ko e halanga e folau pē ko e hala ka ko e **ala folau** ia ka ko e ma’u ‘a e motu’á ni ko e hingoa ia e fale ‘oku fo’u ai e kalia pea ka maumau e kalia ‘e toe fakafoki pē ki he **ala folau** ‘o fai hono fakalelei’i mei ai, mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia Tongatapu 1, ‘i he fakataha ko eni ē Komití na’e fokotu’u ē fo’i fakalea ‘e 1 ‘oku fo’ou e ‘asi e **ala folau** na’e fokotu’u pē taha e kau Fakafofonga he komiti pea na’e faka’uhinga ia ko e folau tahi. Me’a mai Tongatapu 10.

Tali & faka'uhinga Tongatapu 10 ki he ngāue'aki fo'i lea "ala folau"

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki mēmipa 'o e Falé, 'io mahino pē kiate au ē me'a kū 'oku me'a mai 'aki he 'e Fakafofonga Tongatapu 1, he 'oku lave'i he motu'á ni ko e taha ia he ngaahi faka'uhinga 'a e 'Ulu 'o Ha'a Ngata Motu'a, 'oku lave'i he motu'á ni 'oku 'asi pē ia he tohi Lea Tonga mo e Palōveapé 'a e fakakaukau ko ē 'oku ne 'omai. Ko e faka'uhinga ia 'o e **ala folau** 'i he 'i he tohi ki ia ko e fale fo'u vaka. Ka ko e fakakaukau ia ko ē mo e mo e me'a ia na'e 'ohake he motu'á ni mo e faka'uhinga 'a 'aku ia mei he kauhala 'utá, ko e 'uhinga pē ki he fo'i vahafolau 'oku fai ai ē folau 'a e folau kalia mei he *destination* ko ē ki he *destination* ko ē, mālō Sea.

Vātau Hui: Mai mu'a ki'i faingamālie ke u ki'i fakahoha'a atu

'Eiki Sea: Niua 17, me'a mai

Tokanga ki he fakalea ngāue'aki kupu'i lea Matafi Tonga ho Finangaló na'a ngālulululu pē malomaloa'a

Vātau Hui: Mālō Sea, tapu pea mo e Feitu'u na, tapu pea mo e 'Eiki Tokoni Palēmiá kae'uma'ā ē hou'eiki mēmipa ē Fale 'Eiki ni, Sea 'i ai e ki'i fo'i lea 'e taha na'e ngāue'aki 'i he 'i he Tali Folofolá ko e fo'i lea ko e, **Matafi Tonga ho Finangaló na'a ngālulululu pē malomaloa'a**. 'Uhinga pē Sea 'oku mahalo komautolu ko eni ia kei iiki 'ikai ke mau fu'u 'ilo mautolu ia ki he fo'i lea ko ia. Pē 'oku tonu pē 'ene 'asi 'i he'ene tu'u ko ē he palakalafi ko ia he 'oku hangē kiate au 'oku ngali 'ikai fu'u kai kehe ko e tuku atu pē ki he ki he ...

<007>

Taimi: 1225-1230

Vātau Hui: ... ki he Komiti ko ē na'a nau fai 'a e Tali Folofolá pe 'oku tonu pē pe 'oku 'ikai ke tonu. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga ko e fokotu'u ko ē komiti 'oku tolu ka te u kole pē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Komiti ke nau fakama'ala'ala 'a e faka-Tonga mamafa ko eni. Me'a mai Tongatapu 10.

Tali Tongatapu ki he tokanga fakalea "Matafi Tonga ho Finangaló na'a ngālulululu pē malomaloa'a"

Kapelieli Lanumata: Mālō. Tapu atu ki he Feitu'u na Sea kae 'ai pē ha ki'i tokoni ki he me'a 'oku lave mai ki ai 'a e Fakafofonga pea mei Niua 17. 'Oku 'i ai pē e ngaahi fakahifo lea 'oku 'ikai ke toe fai ia ki ha feitu'u, ko e manafa pē 'o e Haú. Na'e 'i ai 'a e fakalea na'e 'omai he komiti pea ko e fokotu'u pē 'a e motu'á ni ia, mahino pē kiate au 'a e angamaheni 'a e fatongia 'a e Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé ni ki he Tali Folofolá. Ka na'e 'i ai 'a e fakakaukau 'a e motu'á ni ki he fakalea hangē 'oku ki'i hualélá. Mea'i pē he Feitu'u na na'e fai pē feme'a'aki ki ai he 'imeilí.

Ka ko e Matafi e tonga ko ē Ho finangaló na'a ngālulululu pe malomaloa'a ko e 'uhinga pe ia ke, hangē ha'atau, hangē ha'atau kole fakamolemole ki he 'Ene 'Afió kapau 'oku 'i ai ha me'a

‘oku houhau ai ‘i ha’atau fa’ahinga to’o fatongia ‘oku fai. Ko e meimei ko e faka’uhingá pe ia. Pea ‘oku kole atu pē ki he Fakafofonga pea mei Niua 17 kei mahu’inga pē ‘etau ngāue ko ē he Fale Aleá pea ki’i mahu’inga ke tau ‘ilo ki he ngaahi ta’anga e Ta’ahine Unga Fonuá Kuini Sālote, ko ‘etau ngaahi lea Tongá he ‘e tokoni pē ki he’etau ngāué ka ko e ‘uhinga pe ia e fakaleá. Ko e fo’i lea ko ē ko e ngalulululu pe malomaloa’a ‘oku ‘ikai ke toe fai ia ki ha feitu’u, ko e manafa pē ‘o Fangatapú pea mo ‘Ene ‘Afió ‘oku fai ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ke u ki'i ...

'Eiki Sea : 'Eiki Tokoni Palēmia me'a mai.

Tokanga Pule'anga ki he ngaue'aki 'o e lea faingofua ke lava 'o liliu ke 'inasi ai hotau kāinga mei muli

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Fale Aleá. 'Eiki Sea ko 'eku fakamanatu pē 'a'aku ia ke mou manatu'i 'oku fu'u lahi 'etau fetu'utaki mo muli pea 'oku lahi foki mo e kau *High* Komisiona, 'Amipasitoa. Ko e me'á ni 'e fakapālangi pe 'e fēfē kau fakatonuleá he ngalulululu, 'e *shake shake?* Ko 'etau manatu'i 'oku 'i ai mo e tafa'aki 'e taha ki he taimi ki he'etau fetu'utaki Sea na'a faifaí kae 'ai ha ngaahi lea pea 'ikai lava 'o fakatonu'i. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou fakatokanga'i atu pē 'a e fo'i palakalafi pē ko ena 'i 'olungá, 'a ē ko ē 'oku mau fakatokanga'i foki mo e ngaahi ngāue kehe 'oku fakahoko 'e he Pule'angá. Pē *with clarity* pe lava 'o ha'i ai *Executive*. Ko e Pule'angá foki ia hono fakatonulea he Fakamaau'angá 'oku kau ai 'a e *Executive* Fale Alea mo e *Judiciary*. Ko 'eku 'uhinga atú ke fakatokanga'i he ko e mahu'inga eni Sea. Sea 'oku ou fie 'ohake e me'a ko eni ki he tokanga e Falé ni he ko e tu'o tolú 'aki eni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea 'oku ou pehē 'e au ia na'e 'ai ke tau ngāue fakataha pē e Pule'angá mo Fale Aleá ni.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ka na'e 'uhinga foki ke 'omai ha'anau tali Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku hangē eni ia 'oku 'ai eni ia ke tukuaki'i e me'á ia ki hē.

Paula Piveni Piukala: Ka ko 'eku 'uhingá ko e *specific* he ko u fakatokanga'i ki he fotunga, na'e lau 'a e tohi Sea 'oku ou tangutu 'i tu'a 'o ipu kofi. Na'a ku fanongo mai pē ki he fo'i sētesi ko iá 'oku ki'i tu'u, 'oku vavanga 'ikai ke tau. Ka ko e poini eni ko u fie tokanga ki aí Sea, ko e 'ai hake e Tali Folofola ko e talaatu ai pē 'oku mau tukupā. Talu eni mei he 2021 Sea 'oku ou hoha'a au ia he ko e 'uhingá he ko eni 'oku toe a'u pē 'o pehē mai tuku e pisinisi, 'oku kei pehē atu pē he Palēmiá ia te mau hokohoko atu pē pea ko u tokanga ki ai Sea.

'Oku ou tokanga ki aí he 'oku hangē 'oku nōnoa'ia leva 'etau fakafotunga ki he 'Ene 'Afió. Ke 'oatu 'eku ongo totonú Sea, 'eku lau ko ē e fakama'opo'opó ko 'eku anga ko ē 'eku fakakau, *interest* eni 'o hai 'oku tau tali 'aki 'a e tohi ko eni. 'Oku tau tokanga ki he *interest* 'Ene 'Afió pe 'oku tau malu'i e *interest* e Pule'angá *Executive*. 'Ilo'i 'eku ongo ki he tohi Sea, 'oku tau malu'i 'a e *interest* 'a e Pule'angá, *none* 'a e *interest* 'Ene 'Afió. Ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki aí he ko e laumālié, ko e hā e 'aonga 'etau toutou tukupā atu, 'ikai pē ke 'i ai ha ola ia. Tukupā atu, 'ikai ke 'i ai ha ola ia.

Veivosa Taka: Sea.

Paula Piveni Piukala: Te tau pehepehē ai pē?

Veivosa Taka: Ki'i fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Pehepehē ai pē Sea?

Eiki Sea: Ha'apai 13?

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonú hangē 'oku ou fehu'ia pe na'e 'ikai ke kau 'a e Fakafongá he fa'u 'a e tohi ko eni 'oku ne toe hanga 'o, hangē 'oku ne fehu'ia 'a e Tali Folofolá.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Veivosa Taka: Pea ko 'eku fakatonutonú ...

Paula Piveni Piukala: Sai pe ia. ...

<001>

Taimi: 1230-1235

Veivosa Taka: Ka ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ko e me'a ia 'a e Fale ni 'a e Tali Folofola, ko e me'a ia 'a e kōmiti ko hono fatu, ko Fale ni 'oku ou talanoa atu au ai, ko u talanoa atu ai ki he'eku ongo he'eku fanongo mai pē 'oku tau muimui'i 'a e hoha'a 'a 'Ene 'Afio. 'Oku lahi ange 'eku fakatokanga'i 'e au pea 'oku ou fakamālō au ki 'Eua 11 hono 'ohake ke tau toe ki'i *pay attention* ki he me'a ko eni. Fēfē kapau 'e 'osi a'u ki he fu'u 'oatu ko eni, pea kapau Sea 'oku hoha'a 'a e kāinga ni, 'a e Fale ni ia ki he'eku toutou fakahoha'a 'a e me'a ko eni Sea, Sea 'oku ou kole atu ke u kau au hono 'ave Tali Folofola ko eni ki He'ene 'Afio. Ko e 'uhinga ke 'oua te nau toe hoha'a, kau 'alu pē au 'o fakamatala ki he 'Ene 'Afio 'a e me'a 'oku ou fakakaukau ki ai, mo 'eku fakakaukau kia kinautolu.

'Oku ou kole atu kapau 'oku nau loto nautolu ke fakavavevave, fakavavevave kae 'ikai ke tau talanoa ke mahino ke ne laú 'oku ne ongo'i 'oku 'i ai hono Mafi, kae 'oua 'e 'ai ke ne lau pea ne ongo'i 'e ia 'oku hangē 'oku tau 'ai'ainoa'ia. Ko 'eku poini ia ko ē 'a'aku, pea kapau 'e hokohoko atu, te u talaatu 'e au he 'ikai ke 'alu ha houhau ia 'a ha taha 'o 'alu 'o 'osi pē he noa'ia, pau ke tau fai ha fa'ahinga fakafōtunga ke mahino 'oku hounga kia kitautolu. Ko e fokotu'utu'u 'a e kupu 30, kupu 31 'o e Konisitūtone, 'oku tau ngāue he malumalu ki he Tu'i faka-Konisitūtone, poini ia 'oku ou hanga 'ohake Sea.

Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u 'a Tongatapu 7 ke tānaki ki he *Executive* ki he sētesi ko eni, 'oku 'i ai ha pou pou ki he'ene fokotu'u. Kole atu ki he kalake ke tau pāloti 'a e fokotu'u ko eni tānaki 'a e *Executive* ki he Pule'anga.

Māteni Tapueluelu: 'Ai Sea na'a kole atu pē ke toe ki'i pāloti'i fakataha mo 'eku fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Ko ia.

Fokotu’u Tongatapu 5 ke t̄naki ki he Tali Folofola

‘Aisake Eke: Sea ko e ki’i, tapu mo e Feitu’u na, hūfanga pē ‘i he Fale Alea. Ko ‘eku ki’i t̄naki atu pē, ‘i he palakalafi 120, me’a ko eni ki he Lulutai, kole atu pē koe’uhi ko e ki’i sio vave, ki’i vakai vave hifo pē ki he fanga ki’i me’a na’a ku monomono atu pē ai, 120. Kole atu pē ke toe, 120. Fēfē ke kau atu ki hē ‘osi ‘i ai pea mo e lao, fokotu’u Lao Fakaangaanga ke fakakau mai ‘a e Lulutai ‘i he ngaahi pisinisi ko ē ‘oku ‘osi hu’u mai ia ki he ...

‘Eiki Sea: Ki he *schedule*.

‘Aisake Eke: ‘Io, ke ‘uhinga pē ke ‘asi ko e ngāue kuo fai, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he t̄naki ko eni ‘a Tongatapu 5, pou pou? Kole atu ki he kalake ke tau pālōti.

Māteni Tapueluelu: Sea ko e ki’i faka’osi atu pē ki’i fakatonutonu ‘i he.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4.

Fakatonutonu ‘a Tongatapu 4 ki he Tali Folofola

Māteni Tapueluelu: ... ‘i he peesi ko eni ‘oku kamata ai ‘a e lipooti ‘o e ngaahi ‘a’ahi ko ia ‘a e ngaahi vāhengá, kamata ‘i Tongatapu 1, 2, ‘ikai ke ma’u ‘a e fakafika ‘o e peesí ka ‘oku hangē kia au ko e ...

‘Eiki Sea: Ko e 54.

Māteni Tapueluelu: 54? Ko e ki’i lipooti ‘a Tongatapu 1 ‘oku *double* ‘a e ‘oku, Tongatapu 1, fakahokohoko hifo ai ‘a e ‘u vāhenga Tongatapu 1, 2, 3. ‘Eiki Sea ‘oku hangē kia au ko e peesi hono 6 fakamuimui ia ‘o e lipootí. Ko ia, ‘alu ange ki Tongatapu 1, ko ia ‘oku 2 ‘a e ‘oku ‘i he laine hono 2. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti ‘a e Lipooti ‘a e Kōmiti Tali Tō Folofola, pehē foki ki he ngaahi naunau mo ‘ene ngaahi fakatonutonu. Ko ia ‘oku loto ki ai ...

Paula Piveni Piukala: Sea kimu’a ke, ‘oku ou hoha’a pē ko e hā ha’atau lau ki he fifili ko eni fekau’aki mo e ta’ofi mai ‘a e pisinisi. ‘E anga fēfē ‘etau fakafōtunga ‘a e me’a ko ia? ‘Oku ‘asi atu pē ia he, talaatu ‘a e me’a ‘oku fai ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *purpose* ia, he ko e anga ‘eku fakakaukaú ko e tali ko ena na’e ‘omai, te mau feinga’i ke, te mau feinga’i ke mo’ui kae, fa’ahinga me’a pehē. He ‘oku, manatu’i ‘oku ‘alu ‘a e me’a ko eni ‘i he ongoongó mo e ‘ea, ‘a e tali na’e fai ‘e he Palēmia ‘i he *press conference*. ‘Oku ou tui ‘e a’u pē me’a ko ia ki he ‘Ene ‘Afíó ‘e fakatupu hoha’a, pea ‘oku ou tokanga ki ai Sea, pē ko e hā ‘etau ...

<002>

Taimi: 1235-1240

Paula Piveni Piukala : ...ke fakakakato he ‘oku ‘asi pē ia he ‘etau tali, ‘asi he ‘etau tali na’e fokotu’u e Komiti. Ka ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o *address* ‘a e *issue* ko eni ‘a e toutou, he ko ‘ene pehē. Ko e talu mei he 2021 ‘Ene na’ina’i mai, pea ko ‘ene kamata pē ko ē ‘Ene Tō Folofola ‘oku ne pehē mai ‘oku taliui ki Fale Alea ko e fatongia ia ‘o Fale Alea ni. Kapau ‘oku ...

Lolotonga ngāue Pule’anga ki he ngaahi fiema’u na’e fakahoko mai ‘i he fakatau folofola mo e Tu’i

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Sea ka u tokoni atu. Ko e fatongia ko eni ‘Eiki Sea ne ‘osi fai pē ‘a e fakataufolofola ia ki he ‘Ene ‘Afio, ki he hoko atu ko ē e ngaahi ngāue ko eni. Pea ‘oku ai e ngaahi me’a na’e fiema’u ke fai pea ko ia ‘oku lolotonga fai ko ē ‘i he lolotonga ni Sea. ‘Oku fiema’u ke fai e ngāue ke lava fai mo e fakataha mo e ngaahi me’a kehe ‘i he 3:30 efiāfi ni fekau’aki pē mo e kautaha ko eni ‘Eiki Sea.

Pea ko u kole atu tuku mu’a ‘a e me’a ia ko ia ke a’u pē ki he ... he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a kehe na’e fiema’u mai pea ‘oku fai e ngāue ki ai mei kakato ia Sea. Mālō.

‘Eiki Sea : Tongatapu 7 ‘e ‘aonga ki he Fale kapau te ke ‘omai ‘a e fakalea ‘oku ke faka’amu ki ai.

Paula Piveni Piukala Ko ia pea kapau ‘e fakalea’i atu ai pē ia ai he ko ena ‘oku ne pehē mai, ‘oku ‘i ai pē ‘enau ki’i fetu’utaki ‘ana mo ‘Ene ‘Afio. Ko ia kole atu au Sea he ko e *excuse* tu’o 2 eni kuo u fanongo ai.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : ‘Eiki Sea..

Paula Piveni Piukala : Ko ‘etau fiema’u ‘etautolu ke ‘omai e fakamatala he ‘oku hoha’a mai ki he Fale ni, talamai ‘enautolu ‘oku ‘i ai pē ‘enau ki’i fetu’utaki ia ‘anautolu.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : ‘Eiki Sea kapau ‘oku fa’a loi ia, ‘oku ‘ikai ke fai hano paa’usi’i ‘o e Fale ni ki he lohiaki’i ‘a e Feitu’u na mo e Fale ni. Ko e me’a ko ē ‘oku talaatu ko e me’a ‘oku mo’oni mo totonu. Pea kapau ‘e ‘ai ke fiema’u ke tau ‘uma Tohitapu ‘uluaki ‘uma ‘a 7 kau toki vakai au.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke fakakau ki he Tali Folofola

Paula Piveni Piukala : Sea fakakau atu pē ia he fo’i sētesi ko ē. ‘Oku mau fakatokanga’i foki mo e ngaahi ngāue kehe ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga (*Executive*). Ki he ngaahi kaveinga tatau pea te nau toki fakahoko atu pē ‘e nautolu ki he Feitu’u na. Ko ‘eku ‘uhingá he ‘oku ‘ikai ke nau fie fakahoko mai ‘enautolu ki Fale ni ke kau he ‘etau tali ke hangē ko ‘ene faka’amú ko ‘etau tali. Ka ‘oku talamai ia te nau tali kehe pē nautolu. Ke mea’i pē ‘e he ‘Ene ‘Afio ko ho Fale Sea ‘oku nau ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Sea ‘oku ‘Afio’i ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘oku ‘ikai ke mea’i.

Paula Piveni Piukala : Ko e Pule’anga pē ‘oku nau fakafepaki.

'Eiki Palēmīa Le'ole'o : Ko e mea'i ia ki he kau tama kehe. Ko e 'afio'i, ko e me'a ia ko ē 'oku ngāue'aki. Pea 'oku ou tui pē 'Eiki Sea 'oku totonu ke fefalala'aki 'a e Fale ni. Tau fai kātoa pē hotau fatongia ...

'Eiki Sea : Hou'eiki, Tongatapu 7 kuo 'osi mahino ho'o fakatonutonu

Paula Piveni Piukala : 'Oatu pē 'e au 'a e fie faka'amu ke falala ki he kaume'a ko eni Sea.

'Eiki Sea : 'Oku ai ha pou pou ki ho'o fokotu'u Tongatapu 7?

Pou pou Tongatapu 4 ki he fokotu'u 'a Tongatapu 7

Māteni Tapueluelu : Sea pou pou au ki he fokotu'u 'a Tongatapu 7 ke tānaki pē. Ka 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Tokoni Palēmīa pē 'e nau laumālie lelei pē kae fei mo tānaki ke fakamahino pē 'oku tau hanga 'o fakatokanga'i. 'Oku 'i ai mo 'enau ngāue 'anautolu 'oku fakahoko ki ai kae kakato ē ka tau paasi ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'ene 'osí pe ko ē Sea ko 'eku tukuangé ia.

Fokotu'u Tongatapu 5 ke faka'asi he Tali Folofola 'oku faka'atā Pule'anga ha ni'ihi mei tu'a ke fakalele 'a e Lulutai

'Aisake Eke : 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fakahoha'a pē ko 'eku tokoni pē ki ai.

'Eiki Sea : Tongatapu 5 me'a mai.

'Aisake Eke : Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Fale Alea. Faka'amu pe au ke 'asi he me'a ko eni Lulutai 'a e fo'i sētesí 'o pehē kapau ko ia 'oku faka'atā 'e he Pule'anga ke fai e fengāue'aki mo ha ni'ihi mei tu'a 'oku nau fiema'u ke ngāue ki hono fakalele e kautahá *something like that*. Ko e fo'i sētesí pē ia.

'Eiki Palēmīa Le'ole'o : 'Oku lolotonga 'atā pē Sea kuo fakatau eni Sea e 'inasi 'o e *Retirement*. 'Oku 'atā pē 'a e ...

'Aisake Eke : Sea na'a ku toki talanoa, ki'i fakatonutonu pē Sea.

'Eiki Palēmīa Le'ole'o : Me'a ko ia na'e 'osi tala pē mei he kamata a'u ki he 'aho ni ka 'oku 'ikai fie fanongo e Hou'eiki Fakafofonga.

'Eiki Sea : Tongatapu 5 ko ho'o fakatonutonu ki fe'ia?

'Aisake Eke : 'A e me'a 'a e 'Eiki Tokoni Palēmīa 'a e 'Eiki Palēmīa Le'ole'o.

'Eiki Sea : 'I he ...

'Aisake Eke : 'I he me'a kaveinga ko ia ki hono tuku ko ia kitu'a ke 'atā ki ha ni'ihi ke nau kau mai ki hono fakalele 'o e vakapuna. Mahino foki ko e Tō Folofola ia ko e me'a 'oku fie 'oku 'omai e Tō Folofolá ke 'ave kitu'a. Ka ko 'eku 'ai pē 'e au ke mahino he ko 'eku lave ko

ē 'eku fakatonutonu na'a ku osi talanoa au mo e ki'i motu'a na'a ne fakalele ko ē 'a e Kautaha Vakapuna ko eni 'a e *Real* Tonga 'osi 'a e ta'u 'e 7 'ikai ke *accident* ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'Eiki Sea.

'Aisake Eke : Ko e me'a ko ia na'a ne fakahoko mai, 'oku toutou fetu'utaki ia 'osi pē ko ē e Tō Folofola...

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko 'etau palopalema ko 'etau fanongo holo mei tu'a pea 'ikai fanongo ki he me'a ko ia 'oku 'oatu he Fale ni mo e ngaahi Komiti 'a e Fale ni.

'Aisake Eke Fakatonutonu 'aku Sea..

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'Oku 'osi 'atā..

<004>

Taimi: 1240-1245

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... na'e faitohi mai e tokotaha ko iá fiema'u ke 'omai 'ene me'angāue na'e 'osi tala ki ai 'atā ke ha'u fakatau hano *share* kae mavahe Pule'anga 'atā pē ia Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e kole pē 'e, nau laumālie lelei ke fokotu'u e fo'i 'atā ko ia 'i he palakalafi ke fakakau ki ai ka tau paasi ā fakakau ki ai mo e me'a ko ē na'e 'uhinga ki ai 'a 7. Pea fakakau mai pea mo e me'a ko ē ke mahino 'oku 'atā.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Ikai ke kovi ia Sea pē ko e hā hono kovi. Ko e hā hono kovi?

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Atā pē ai pea tuku ai pē 'oku 'atā.

Veivosa Taka: Ko u fokotu'u atu Sea ke tau 'uluaki pāloti hono fakatonutonu pea tau toki pāloti 'a 'etau Tali Folofola. Mālō Sea.

Fakatonutonu ki he faka'atā Pule'anga fakatau 'inasi he Kautaha Lulutai

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u tui ko e fakatonutonu ko ē 'a Tongatapu 7 na'e tali pē ia he Pule'anga ko e fakatonutonu ko eni 'oku fokotu'u mai 'e Ha'apai 13 ke tau pāloti. 'A ia ko e tānaki e sētesi 'oku lolotonga faka'atā foki 'e he Pule'anga ke fakatau 'inasi 'i he Kautaha Vakapuna Lulutai, ko e hā ko ā 'a e fakalea?

Veivosa Taka: Sea mo e kongā ko ena 'oku pehē pea ke nau toki fakahoko atu ki he 'Ene 'Afio ke kau mo ia hono pāloti Sea.

'Eiki Sea: 'Ai ke fakakakato e fakatonutonu ko eni 'oku lolotonga faka'atā foki 'e he Pule'anga kitu'a pea ke fakatau 'inasi 'i he Kautaha Vakapuna Lulutai.

'Aisake Eke: Sea ka u ki'i tapu mo e Feitu'u na.

'Eiki Sea: Ko e hā, fakatonutonu mai ange e fakalea ko eni Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Ko ia. Tapu mo e Feitu'u na pehē pea mo e Hou'eiki Sea, pea mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'ai pē 'oku lolotonga faka'atā foki 'e he Pule'anga kitu'a ki he ngaahi pisinisi taautahá ke nau fakatau 'inasi 'i he Kautaha Vakapuna Lulutai pē ko hono fakalele fakalukufua 'o e kautaha vaká. 'Ikai ngata pē he, te nau fakatau 'inasi 'i ai e Pule'anga pē te nau lava nautolu 'o fakahoko atu ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea kātaki to'o e konga ia ko ia 'ai pē 'atā ko ē 'o e fakatau 'inasi ko hono 'uhingá Sea ko e ni'ihi ko ē ke fakatautu ki he lao ke fakalao e me'a, *senior persons* ko e ni'ihi ia na'e ngāue kātoa he Kautaha ko ē e *Real Tonga* na'a nau fakafisi kotoa ke nau toe ngāue he *Real Tonga*.

'Aisake Eke: Sea fakatonutonu atu mu'a.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kuo pau ...

'Aisake Eke: 'A e kau takihala ko eni 'oku fai he Tokoni Palēmia ko eni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Eiki Sea.

'Aisake Eke: Hala 'aupito.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ke lesisita ha kautaha kuo pau ke 'i ai 'ene *senior persons*.

'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ke 'i heni e tokotaha ko eni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fakatautu ki he lao.

'Aisake Eke: Pea nau fakataha ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ka ko hono kovi e, kovi e 'oho mai ko ē 'a e Fika 5 he koe'uhí na'e kau ia he kau Talēkita ko ē 'a e *Real Tonga*. Kātaki 'o nofo ki lalo.

'Aisake Eke: Ki'i me'a hifo.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kae fakamatala'i atu e me'a ko ē ke ...

'Aisake Eke: Fakamolemole.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mahino.

'Aisake Eke: Mani takihala. Kātaki e lotu!

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Eiki Sea 'oku 'i ai e *senior persons* 'a ia ko e 'enisia, pailate mo e me'a kuo pau ke nau loto ...

Paula Piveni Piukala: Ki'i fakatonutonu atu e takihala ko eni Sea. Sea ko e *senior person* ia mo e 'ū ngaahi me'a ko ia ko e me'a ia 'a e *AOC* 'oku 'ikai ke ai ha kaunga 'e taha 'a e Poate ki ai Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e *senior persons* 'e 'ikai ke lava AOC ...

Paula Piveni Piukala: Me'a ia, me'a ia ke toki fai he 'e Sivile hono sivi e me'a ko ia. Ko e 'ai ko ē ke nau hanga 'o *micromanage* e me'a ko ia 'oku tupunga ai 'etau palopalema Sea ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kuo pau ke fakakakato ia Sea pea toki lava *operate*.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e me'a ko ē 'oku tau fakahū he tohi ko eni ko e mo'oni'i me'a 'oku hoko ko e fatongia e Pule'anga ke nau fakahoko mai e me'a 'oku mo'oni fakatatau ki he ngāue e Pule'anga. 'Oku mo'oni hono faka'atā e me'a ko eni 'Eiki Tokoni Palēmia?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Io. Ko e me'a ia 'Eiki Sea 'oku 'atā.

'Eiki Sea: Fēfē fakalea ko eni 'oku fokotu'u mai 'e Tongatapu 5? 'Oku hoko e me'a ko ia pē 'ikai?

'Aisake Eke: Konga hono ua tapu mo e Feitu'u na.

'Eiki Sea: 'A e konga hono ua ko ē fokotu'u.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ngata he fo'i lea Kautaha Vakapuna Lulutai.

'Aisake Eke: Ke 'ave kotoa kitu'a.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oua 'e toe kau atu ki ai ha me'a.

'Aisake Eke: ... Mei he pa'anga hao tautolu mo e me'a kae 'ave 'o nau, kae ma'u pē 'a e sēvesi 'a e kakai ko u tui ko e me'a mahu'inga ia koe'uhí pea 'osi ange 'e sai fakalukufua. Ko e ki'i nau 'ai, ko e tānaki atu foki ia ki hē 'a ia ko e ka ko eni 'oku me'a mai e 'a e Palēmia Le'ole'o ke to'o ia. Pea ko e me'a nau ki'i tānaki atu pē kai kehe ka ko e hā pē me'a 'oku nau pehē ko ia pea 'oku tau muimui pē ki ai. Ka nau pehē au ko e me'a ia ko ē 'oku nau 'alu ki ai Sea mālo.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fokotu'u Pule'anga fekau'aki mo e fakalea ki he faka'atā fakatau 'inasi he Lulutai 'i he fokotu'u meia Tongatapu 5

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he Sea, tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale kae 'atā pē ke fai pē ha ki'i tokoni koe'uhí pē Sea 'oku 'ikai ke u pou pou au ki he fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'i he, 'oku lolotonga faka'atā foki 'e he Pule'anga kitu'a he ko u pehē au pē 'oku kole atu pē ke fokotu'u atu ke fakalea pē 'oku lolotonga fakahoko 'a e fokotu'u, 'oku lolotonga fokotu'u, lolotonga 'i ai 'a e fokotu'utu'u ngāue ke kau mai mo e ngaahi sino kitu'a 'i hono fakalele 'o e kautaha vakapuna. Ko hono 'uhingá he 'oku 'osi 'asi pē me'a ia ko ia 'i he fo'i, 'i he palani ngāue 'a e Lulutai he 'ikai ke 'alu, fakalele 'e he Pule'anga ia e Lulutai ka 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ngāue ke kau mai mo e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1245 – 1250

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... kautaha kehe. Manatu’i pe na’e ‘osi fakamanatu pe ki he Falé ‘oku ‘ikai pe ke peseti 100 hono fakalele ‘ona ia ha Kautaha Vakapuna ha fonua ‘e he *private sector* ‘oku ma’u ‘inasi ai e Pule’angá ia. Ka ‘oku ‘i ai e fokotu’utu’u ngāue ke kau mai mo e ngaahi pisinisi mo e ngaahi fakafo’ituituí ‘i hano fakalele ‘o e Kautaha Vakapuná ‘i he kaha’ú, mālō Sea.

‘Aisake Eke: Ko e fehu’i pe tapu mo e Feitu’u na

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ke taha pe ‘oku

‘Aisake Eke: ‘I he kaha’ú ‘oku ‘i ai ha taimi pau?

Kapelieli Lanumata: Sea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko e tali ki he fehu’i ko eni ‘a Tongatapu 5

Kapelieli Lanumata: Ke u ki’i tānaki atu pe ki he fehu’i ‘a Tongatapu 5

‘Eiki Sea: Kātaki

Kapelieli Lanumata: Ke ‘ai faka’angataha mai ai pē

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 10

Tokanga ‘oku kehe fakalea ki he Tali Folofola mei he fakamatala Palēmia he fakataha mo e kau faiongoongo ‘oku faka’atā ki ha taha ke fakalele Lulutai

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. Ko e fuofua *Press Conference* ‘a e ‘Eiki Palēmiá pea mo e kau *media* ‘i he ‘osi ‘a e Tō Folofola Tāpuni ‘a e Fale Aleá. Na’e me’a mai ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘oku faka’atā pe ki ha taha pe ko ha kautaha te nau lava ‘o fakalele e Lulutai. Ma’u pe ‘e he motu’á ni e tatau ‘a e me’a ko ē na’e me’a mai ki ai e Palēmiá.

Ka ko e fakalea ia ko ē mo e me’a ‘oku fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku kehe ia. Ko e me’a ia ‘oku tokanga atu ki ai e tēpile ko ení Sea.

‘Eiki Sea: Kalake ko u tui ‘oku tonu, ‘e sai ke ‘ave fo’i tānaki ko ení ki lalo. Koe’uhí ko e ngāue ia e *Executive* ‘ikai ko ha ngāue ia ‘a e Fale Aleá. Ke hoko atu meí he sētesi ko ē ‘oku kau eni he ngaahi kaveinga makehe ‘oku ngāue atu ki ai e Pule’angá, ki lalo pe, ‘alu hifo. ‘A ia ko e ‘osi ko ē sētesi ko ē pea hoko hake leva ‘a e tānaki fo’ou, ke hiki kātoa mai ki lalo. *Cut* kātoa mai e *paragraph* ko ená, ‘io, ‘alu hifo ai ki lalo.

‘Io ‘oku fenāpasi leva ia pea mo e ngāue makehe ko eni ‘oku fakahoko ‘e he Pule’angá, tānaki atu ia ‘o fakatahataha ki he faka’atā ko ení. Kapau ‘oku mou laumālie lelei pe ki ai e Hou’eiki Mēmipa e Pule’angá te tau pāloti fakalukufua ai pe e ngaahi fakatonutonú.

‘Aisake Eke: Sea, tapu mo e Feitu’u na, hangē ‘oku ki’i mo e Seá hangē ‘oku ki’i fepakí. Na ‘oku sai pe e sētesi fakamuimuí kae tuku ā e ‘uluakí. He ko e sētesi ‘uluakí ia ‘okú ne talamai ‘okú ne faka’atā. Ko e sētesi uá ia kei fai e fokotu’utu’u.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia ai Sea, faka’atā ko iá kuo pau ke ‘i ai hono founa ‘oku fokotu’utu’u ke fai’aki e ngāue ko iá, mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Okú na kehekehe pe.

Veivosa Taka: Sea, kātaki mu’a Sea ke ‘i ai ha ki’i faingamālie

‘Eiki Sea: Ha’apai 13

Tokanga Ha’apai 13 ki he kongā he Tali Folofola hangē ‘oku fakamatatu’a ke fakakau ai

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na, kae ‘uma’ā e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko e ki’i fo’i kongā ko ē ‘oku pehē **toki fakahoko atu ki he ‘Afió na.** Ko u ongo’i ‘e au Sea ‘oku ki’i fakamatamatatu’a e fo’i sētesi ia ko iá. Kae to’o ia kae tuku pe ngaahi, ko e anga pe ‘eku fokotu’u atu Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Na’e kau eni he ngaahi me’a na’e ‘ohake ‘e he kōmití fekau’aki pea mo e ‘ā vahevahe ko ē e *Executive* mo e Fakamaau’angá pea pehē foki ki he Fale Aleá. Na’a pehē ‘oku tau fie poto atu ‘o kau noa atu ki he ‘Ene ‘Afió. ‘Okú ‘ikai ke ne ‘Afió’i ‘a e tu’unga totonu ko ē ‘oku ‘i ai e ‘ā vahevahé. Hangē ko ē ‘oku tau toe akonaki atu tautolu ia ko e tafa’aki ia ko ē toki ‘oatu pe ia ‘e he Pule’angá.

Na’e ‘i ai e fakakaukau pehē e Kōmití ko e ‘uhinga ia na’e ‘ikai ke kau ai e sētesi ko ení. Pea ko eni ‘oku toe ‘ohake pe heni he Falé pea ko e me’a pe ‘amoutolu kapau ‘oku mou fie fakakau.

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea: ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: ‘Okú sai pe ‘a e me’a ko eni ‘oku tau lau ki ai he taimi ní ka koe’uhi kuo hangē ‘oku ‘ikai ke kakato. Ko e fo’i me’a pe foki eni ia ‘e 2 ‘oku tau talí, ‘a e me’a ko eni ki he Lulutái mo e ‘Uhilá. Ka ko e anga pe ‘eku fokotu’u atu ‘a’aku ia pe ‘e fēfē ke tānaki atu pe ha fo’i sētesi pe ‘e 2 ‘i he hoko atu aí ki hono tali ko eni ‘o e toenga ‘o e fehu’í ...

<006>

Taimi: 1250-1255

Taniela Fusimālohi: ... ‘a ia ko u fokotu’u atu ‘aku ia ke pehē, ‘i he ongo fehu’i ko eni ‘e 2 ‘uluakí pea kau ai mo e fo’i fehu’i ‘e 1 ‘a ia ‘oku 3 ‘aki ia ‘i he peesi hono 2 ‘a e ‘a e ‘aonga ki he fonuá pē ‘e fēfē, ke tanaki atu pē ‘oku ‘oku fakahoko ‘a e ngāue kātaki. ‘Okú ‘oku ‘e fakahoko **‘e fakahoko ‘a e ngāue ‘e he ‘Atita Senialé,** ke fakapapau’i ‘a e fakapotopoto mo e ‘aonga ki he fonua ‘a e fakamoleki ‘o e pa’anga tukuhaú.

Pea ko hono 2 Sea, koe’uhi ko e toengā hangē kiate au kuo ‘osi kava pē ‘i hē ko hono 2 ko e talanoa ko eni ki he

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mahalo ko ia Sea, ko ‘etau feinga eni ki a’u ke tau peesi ‘e 100,

Taniela Fusimālohi: Sea, ko eni ‘oku peesi pe ia ‘e 3

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘etau lipooti eni ki he Tu’i ‘ikai ko ha taha

Taniela Fusimālohi: Ko ‘etau feinga pē Sea ke

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Ikai ko ha taha pē ke lipooti ki ai

Taniela Fusimālohi: Kou tui au Sea, ko e fo’i setesi ‘a’aku ia, ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o tāpalasia ha taha pe me’a, ko e founga ngāue pē ‘oku ‘ai ke faí, he koe’uhi

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko u fokotu’u atu Sea,

Taniela Fusimālohi: Ko e ko e *performance audit*

‘Eiki Tokoni Palēmia: To’o kātoa e me’a ko ē ki lalo tuku e faka’atā pē ngaahi sea mo e ‘inasi ki he ngaahi pisinisi taautaha pea to’o kātoa e toenga pea tau tali e lipooti

Taniela Fusimālohi: Sea, pea ko ‘eku fo’i setesi pē ‘aku hono 2, kae tuku mu’a ‘eku fokotu’u ‘a’aku ia ke ‘osi. Sea,

‘Eiki Tokoni Palēmia: To’o kātoa ē ki laló, ngata pē he faka’atā ē seá, fokotu’u atu

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku kole ange ke tuku mai mu’a ha ‘aku ki’i faingamālie ko e taimi kotoa pē ko u lea atu ko ia pē ‘oku ne toutou talamai ka au ‘oku hala ‘eku me’a ‘oku ou

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia ko e ko e tānaki ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Pa’anga fakafoki ho fokotu’u

Fakafoki Minisita Pa’anga ‘ene fokotu’u

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Ai pē ke fakafoki atu e ‘ia Sea kae fai ‘aki pē e Tokoni Palēmia, mālō

Taniela Fusimālohi: Sea, faka’osi atu ‘eku

Kapelieli Lanumata: Ko ko ‘eku ki’i fehu’i pe ‘aku ia ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘a ia ‘oku ne faka’ikai’i ‘oku loi e me’a na’e lea mai ‘aki he Palēmia’i he *press conference* kapau ko ‘ene ‘uhinga ke to’o, he ko e me’a eni na’e me’a mai ‘aki he Palēmia he *press conference* na’e lave atu ki ai e motu’á ni ‘anenaí

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘etau ‘āmió tau hela’ia he taimi kai kae kei fai ‘a e fakapiko ko eni Sea

Kapelieli Lanumata: Tali si’i ke tali mai ē fehu’i, ‘oku ‘ikai ke ne tali mai ‘e ia e fehu’i

‘Eiki Sea: Hou’eiki, fai ho’omo fehu’i fakapolitikalé ‘a moutolu he’ene taimi totonú ko ‘etau feinga eni ke fakakakato e tohi ko eni kae fai mo ‘ave ki he ‘Ene ‘Afió.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea

‘Eiki Sea: Kalake, fakatonutonu mai ‘a e fokotu’u ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku ne fakafoki ‘a e setesi ko ē ‘oku kamata mei ai, ‘oku lolotongá pea fakafoki mai ho’omou tokangá Hou’eiki ki he fokotu’u ko eni ‘a ‘Eua 11, ke fakahoko ‘a e ngāue ‘atitá.

Taniela Fusimālohi: Sea, ‘oku toe fo’i setesi

Tokanga Pule’anga ki he Fokotu’u ‘Eua 11 koe’uhi ke tau’atāina ‘Ateni Seniale ke fai ‘ene ngāue

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko u ki’i fakatonu, kole atu pē Sea, ki’i tokoni ki he Fakafofonga 1 ‘Eua 11. Ko e ki’i koe’uhi pē ko e fokotu’u ‘oku ne fakahoko mai ka ‘oku kou mahu’inga ‘ia ‘aupito pē he tau’atāina ‘a e ‘a e ‘Atita Senialé ke faitu’utu’uni ki he’ene ngāue. Ko ‘etau ‘atu ko ē tohi ‘e fakahoko he ‘Ateni Senialé kuo tau ‘osi ‘ave tautolu ia ke ne fakahoko, ka ‘oku ai pē ‘a ‘ene palani ngāue ‘oku toki ‘omai. Me’a ko e tau’atāina ia ko ia ia, ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ho’o ‘aofinima pē, ko koe ia ke *under* ki ai e motu’a ‘Atita Senialé, ka ‘oku tau’atāina ia ke fokotu’utu’u e ngāue

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, ke mo’oni ē fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ke fakalelei’i mai ho fakalea

Taniela Fusimālohi: Sea, kapau ‘ikai pea

‘Aisake Eke: Fokotu’u atu ko e tokoni pē ko e Feitu’u na pē foki,

Taniela Fusimālohi: Lahi pē

‘Aisake Eke: ‘Atita, ‘oku ko e hā pē ho’o tu’utu’uni ko ia pē

Taniela Fusimālohi: Sea, kapau ke Sea, kapau

‘Aisake ‘Eke: Ke *direct* ki ai

Taniela Fusimālohi: Kapau ‘oku ‘ikai fakafiēmālie pea ‘ai pē Pule’anga he ko ‘enau me’a, he te nau fai e ngāue ki he fakapapau’i e fakapotopoto

‘Eiki Sea: ‘Ikai, ko e ‘Atita Senialé, ko e me’angāue ‘a e Fale Aleá ka koe’uhi ko ‘etau tu’utu’uni ‘oku fai ē feongoongi mo e ‘Atita, ke to’o pē ‘e fakahoko ‘a e ngāue ‘e he ‘Atita, ‘o fakafetongi ‘aki ha fo’i fakalea hangē ko e ‘a

Taniela Fusimālohi: Ko e ko ‘eku

‘Eiki Sea: ‘Oku mau faka’amu ‘e fakahoko he ‘Atita Senialé, koe’uhi ‘oku te’eki fakahoko ‘etautolu e palani ngāue ‘o ‘omai foki ki heni ke tau tali.

Taniela Fusimālohi: ... kapau kapau ‘e ‘ai ia pea ko e fo’i sētesi faka’osi Sea, ko e sētesi ko eni ki he *drugs*, he koe’uhi ‘oku mahu’inga he ‘oku mamafa ki ai na’e na’e na’e Tō Folofola ki ai he Tāpuni toe Tō Folofola pē ‘i he fakaavá. Ke tākaki atu ‘a e fo’i sētesi ko eni ke pehē pē, fakamolemole ‘i he tōnounou kae fai homau tūkingata ke

Kapelieli Lanumata: Ko e palakalafi hokó ‘oku ...

'Eiki Sea: 'Oku 'i 'olunga e me'a ia ko ia ...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea, ko e fakamolemole ia kapau na'e 'ikai ke tau fai ha ngāue ki ai, 'i he lolotonga ni, kakato e fale *rehab* e *drugs* mei kakato mo e 'ā

'Eiki Sea: Kalake, 'ohake ange ki he pule poini ke me'a ki ai

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ngaahi pa'anga ia na'e tokoni he Pule'anga ki he ngāue ko eni, langa mo e ngaahi pilisone fo'ou he 'oku 'alu ki he fu'u tokolahi 'a Tolitoli ...

<007>

Taimi: 1255-1300

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... mo e ngaahi pilisone kehé.

'Eiki Sea: Faito'o konatapú ena he 'uluaki *bullet point*.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. He ko 'eku lau 'a'aku ia 'a e *Budget Statement* pea mo e ngaahi me'a ko eni 'oku 'omaí 'oku 'ikai ke hā ai ha me'a ia 'oku fakamatala mai ko eni 'e he Tokoni Palēmiá. 'A ia na'e 'ikai ke fai ha ngāue ia ki ha *rehab centre* ia he ta'u fakapa'anga ko eni na'e toki 'osí ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e *Budget Statement* eni ia 'o e ta'u ni, ko e me'a eni ia kimu'a.

Taniela Fusimālohi: Ko ia eni 'e Sea ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Pea langa ai 'a e 'ū 'ā ko ení, 'oku 'ikai ke langa pē ha 'aho 'e taha 'a e 'ā.

'Eiki Sea: 'Eua 11 me'a hifo ki hē, **te mau tulitulifua ke fakahoko homau tukuingatá 'i he ngaahi ngāue fakavavevave ke pou pou ki he polokalama ngāue na'e kamata'i ke ta'ofi 'a e mafola 'a e faito'o konatapú.** Kuo ngāue Patisetí ke 'i loto 'a e kaveinga ko ení.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia 'e Sea ko e fakamatala ko eni 'oku ne 'omaí he 'oku kau ai foki mo e laó 'oku te'eki ke 'omaí ki he Fale ni ha lao ia. Pea ko e pehē ko ē 'oku 'i ai e *rehab centre* 'oku 'ikai ke 'i ai ha *rehab centre* ia 'oku fakamatala mai 'i he lipootí. 'Oku 'asi mai ia 'i he lipooti ko ē 'a e Pule Pilisoné ko e faka'amu ke 'i ai ha *rehab centre* ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha *rehab centre* ia 'i Hu'atolitolí.

'Eiki Sea: Ko ia. Ko e *rehab centre* 'oku fakapa'anga 'aki 'a e Patiseti.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia.

'Eiki Sea: Ko e taimi ko ē 'oku fakahū mai aí pea ke fakamalanga he Patisetí ke 'i ai ha pa'anga pehē. Ko e Laó 'oku tufa atu he 'aho ni 'a e Lao ki he Faito'o Konatapú.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e *rehab centre* 'Eiki Sea na'e fakapa'anga ia mei he pa'anga na'e vahe ki he *illicit drugs* pea mo e 'ā 'o Hu'atolitolí fakapa'anga mei ai. Lolotonga langa mo feinga'i e pilisone fefiné ke fakatokolahi he ko e pilisone he taimi ní 'i he toko 12 ka ko e kau

tauhi fefiné kuo nau toko uofulu tupu. Ko e ngaahi ngāue ia ‘oku hū ia ‘i he pa’anga ko ē ‘a e *illicit drugs* ‘oku kole ki ai ‘o tukuange mai ‘o fai ‘aki e ngaahi ngāue ko ení. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ka ko e me’a ko eni ‘oku fakamatala ‘oku ‘ikai ke tau sio mata tautolu ki ai kuo ‘osi ‘i ai. ‘Oku te’eki ke a’u mai ia ‘oku talamai pē ‘oku ‘i ai ka ‘oku ‘ikai ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ‘Atā pē ‘a Tolitoli ke ke ‘alu ki ai kapau ke, he ‘ikai ke u lava au ‘o hiki mai e fu’u *rehab* ki heni ke faka’ali’ali atu. ‘Atā ‘a Tolitoli Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e *Budget Statement* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala ia ai ki ha *rehab centre*. Ko eni ko e toki ‘osi eni ‘eku lau he pō atū pea ko ‘eku kumí ...

'Eiki Sea: ‘Eua 11, me’a mai he tohí. Ko fē sētesi ‘oku ke faka’amu ke fakahū ai e me’a ko ená.

Fokotu’u ‘Eua 11 fekau ‘aki mo e tōmui tu’unga ‘i ai ngāue Fale Alea ke fakafepaki’i faito’o konatapu

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ke, ko u faka’amu au ke fakahū ai e fo’i lea ko ē na’a ku ‘uhinga ki ai ‘anenaí, fakamolemole ‘i he tōnounou ‘i he ‘ikai ke, ka ‘oku ‘i ai ‘emau feinga ki he tukuingata. ‘Oku tōmui ‘emau ngāue ki heni he ‘oku ne talamai ‘e ia ia ‘oku tōmui. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku ho’ata mai ai ko ē mei he’ene Tō Folofolá ‘oku tōmui e ngāué.

'Eiki Sea: Ko e fakamolemolé ‘oku ‘osi ‘i loto pē he matafi e Tonga Ho finangaló na’a ngulungulu mo malomaloa’a ‘i he lākai ‘emau to’o fatongia ‘o ‘ikai hōhoa tatau mo Ho finangaló, ko e fakamolemolé ia.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ka ko u tui au ia Sea ko e kole fakamolemole fakalukufua eni ia. Ko e *drugs* ko eni ‘oku ‘uhinga mai ki ai Sea ‘oku ou, ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pe te u tangi he ‘aho ni pe te u, ke ‘ai koe’uhí he kuo ma’u e fānau ‘e ni’ihi he mafola ‘a e me’á ia Sea. ‘Oku a’u pē ki hoku vahefonuá. Fakamolemole ‘i he tuai pe ko e, he koe’uhí ‘oku tau tōmui tautolu ia Sea. Kapau na’e patō pē ko ē 2022 pea fakahū mai.

'Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘ene tonú ia.

'Eiki Sea : Feinga ke ke *focus* mai ho’o feme’a’akí.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Kae ‘ai ke kumi mu’a fo’i lea ...

'Eiki Sea: Ko fē feitu’u ‘oku fakahū ai ho’o fakamolemolé?

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole, ko ia.

'Eiki Sea: Kalake, fakamolemole ...

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole ‘i he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘emau ngāue ki he palopalemá ni kā te mau lele atu. Ko u tui ‘e lolou hono finangaló he’etau tuai ki he *drugs*. Kuo tau *admit*

‘oku ‘i ai ‘etau tōmui ‘oku tau *admit* ‘oku ‘i ai ‘etau hala he ‘oku lele mai ‘a e fakamatalá hangē pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha halá ia.

Eiki Sea: 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá kae ‘uma’ā e Hou’eikí. Ko u tui au ia ‘oku fe’unga pē ‘a e ‘asi ‘oku, na’e ‘osi kamata e ngāué. Ka ko e me’a na’e fakamamafa mai ‘a e Tō Folofolá ia ke kau mai ‘a e *constituency* ‘i hono tau’i ‘a e palopalema ko ení. He ‘ikai ke lava ke tau *take ownership* tautolu ia Fale Alea ‘ata’atā pē mo e Pule’angá ki he me’a ko ení he koe’uhi ko e palopalema ia ko ení ‘a e faito’o konatapú ...

<001>

Taimi: 1300-1305

Eiki Minisitā MEIDECC: ... ‘oku toe kau atu mo e fā ‘atā atu ‘a e tafa’aki ko ē Komuniti, he ‘ikai ke lava ‘e he lao ia ‘o tau’i ‘uma’ā e, ko e ‘u tokoni kātoa pē ki hono ta’u’i ‘o e palopalema ko eni, pea ko e fo’i fokotu’u fo’ou mai ‘i he Tō Folofola, ke kau mai ‘a e, ke mafola atu ‘a e ngāue ki he ‘u *constituency* ke tokoni mai ‘a e kau, ‘a e ‘u ‘a e *institution* ko ē ‘a e *constituency* ki hono tau’i ‘o e palopalema ko eni, mālō. Pea ke tau kole fakamolemole he ‘oku tau lava ‘o pule’i, kapau na’a tau lava ‘o pule’i faka’angataha ‘a e palopalema ko eni kuo fuoloa hono lava hano solova eni, he ko e pa’anga lahi na’e vahe’i ki he ngāue ko eni ‘i he ngaahi ta’u ko ē kuohili. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e anga ia ‘eku fokotu’u atu ia he koe’uhi he ‘oku talamai pē ‘e he Tō Folofola ‘oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e tākiekina ko ia ‘a e Pule’anga, ka ko ‘ene fakahū ko ē ‘oku tau kau kātoa leva ai, tau kau kātoa ko hotau fatongia fakalukufua ke tau tau’i ‘a e me’a ko eni. ‘Oku mahino’i pē ‘e au ia na’e kau ia ‘i he Tō Folofola mai ko eni ‘i he Huufi, ka ko e Tō Folofola ko ē ta’u ...

Pāloti ‘o ‘ikai tali fokotu’u ‘a ‘Eua 11 ke fakahū kongá fekau’aki mo e kole fakamolemole

Eiki Sea: Kalake tau pāloti.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Eiki Sea: ... ‘a e fokotu’u ko eni ‘a ‘Eua 11, ke tānaki ‘a e fakamolemole’i, fakamolemole ‘i he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kau ngāue, ki he palopalema ni, ka te mau lele atu mo e fekau mahu’inga ni ki homau ngaahi vāhenga fili ke vakai’i ha ngaahi fokotu’utu’u mo ha ngaahi ngāue ke fakangata ‘a e pole fakalilifu ko eni.

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku’o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Vātau Mefi Hui, loto ki ai ‘a e toko 8.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 11. (Ko e toko 10 pe na’e hiki kae lau mai ‘e he Kalake Tepile ko e 10)

‘Eiki Sea: ‘Ikai ke tali ‘a e fokotu’u ko eni, tamate’i ia Kalake ka tau hoko atu ki he toenga ‘o e ngaahi liliu. Toe vakai faka’osi pē ‘a e fakalea ko eni, liliu. “‘**Oku mau fakatokanga’i foki mo e ngaahi ngāue kehe ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga (*Executive*) ki he ngaahi kaveinga tatau pea ke nau toki fakahoko atu ki he ‘Afio na. ‘Oku faka’atā foki ‘e he Pule’anga kitu’a ki he ngaahi pisinisi taautaha ke fakatau ‘inasi ‘i he Kautaha Vakapuna Lulutai. ‘Oku mau faka’amu ‘e fakahoko ‘a e ngāue ‘a e ‘Atita Seniale ke fakapapau’i ‘a e fakapopototo mo e ‘aonga ki he fonuá ‘a e fakamoleki ‘o e pa’anga tukuhau.”**

Pāloti ‘o tali ‘a e Lipooti e Komiti, Tohi Tali Folofola & ngaahi fakatonutonu

Kole atu ki he kalake ke tau pāloti ‘a e lipooti’i pehē foki ki he tohi mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, ko ia ‘oku loto ki ai fakahā mai ‘ene ngaahi fakatonutonu, ko ia ‘oku loto ki ai fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea loto ki ai ‘a ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, Paula Piveni Piukala, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, loto ki ai ‘a e toko 17.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Kapelieli Lanumata: ‘Eiki Sea, ki’i kole atu pē ki he Kalake ke to’o ‘a e *underscore* ko ena ‘i mui ‘i he ‘osi ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga, na’e ko ia, kapau te nau toki ngāue ki ai.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki.

Vātau Mefi Hui: Sea fakamolemole pē Sea, ‘e lava ke toe ki’i fakalelei’i ‘a e ki’i fo’i lea ko ena, “**pea ke nau toki fakahoko atu ki he ‘Afio na**”.

Toko 2 fili he ‘Eiki Sea ke ‘ave Tali Folofola ki he Tu’i

‘Eiki Sea: Kātaki ‘oku tōmui ho’o fakatonutonu kuo ‘osi tali ia ‘e he Fale, Hou’eiki te u fili atu ‘a e Fakafofonga ‘e 2 ke nau me’a atu ‘o ‘ave ‘a e Tohi Talí, ‘a ia ko Vava’u 14, pea mo e ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá.

<002>

Taimi: 1305-1310

‘Eiki Sea : .. Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Tongatapu 7, fakatokanga’i pē ho’o kole ka ‘oku ‘ikai ke ‘ave ha taha na’e tautea’i ‘e he Fale ni toki vakai he ta’u fo’ou.

Hou'eiki, ko e naunau kuo tufa atu ke mou fakatokanga'i pē ko e Lao Fakaangaanga fekau'aki pea mo e Faito'o Konatapu. Ke lau 'uluaki ia hili 'a e ngāue ki he Patisetí.

Toloi fanongonongo 'a e Fale

Hou'eiki, te u toloi fanongonongo e Falé ka 'oku mahamahalo pē na'a lava ke tau hū mai he Tu'apulelulu hili ha fakakakato e ngāue ko eni ki he Tali Folofola. Ko ia Hou'eiki pea ko 'etau naunau ke tānaki mai na'a mama atu e tohi 'oku te'eki ke fakahoko ki he 'Ene 'Afio. Toloi fanongonongo e Fale Hou'eiki, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku 'a e Fale Alea 'e he 'Eiki Sea)

<004>